

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний автомобільно – дорожній
університет**

Л. В. Єрофєєнко, В. М. Бережний

ПРАВознавство

Харків – 2007

ББК

УДК

*Затверджено на засіданні Вченої ради Харківського державного автомобільно -
дорожнього університету*

Протокол № від

Рецензенти:

Єрофєєнко Л.В., Бережний В.М.

Правознавство: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. – Харків:
2007.- с. Укр.. мов.

У даному навчальному посібнику розглядаються основні політичні інститути і функції держави, дається визначення цивільного суспільства, розкривається роль юридичного права в регулюванні суспільних відносин, приводиться коротка характеристика основних галузей права. Особливе місце відведено порядку вирішення господарських суперечок і розгляду цивільних, адміністративних і кримінальних справ. Рекомендований для студентів, аспірантів і викладачів економічних вузів, може бути корисний для керівників і менеджерів господарських структур.

ББК

©Харківський державний
автомобільно – дорожній
університет

©Єрофєєнко Л.В.

Бережний В.М.

ЗМІСТ

Вступ.....	
Тема 1. Основні засади теорії держави і права.....	
Тема 2. Основи конституційного права.....	
Тема 3. Основи міжнародного права.....	
Тема 4. Основи цивільного права.....	
Тема 5. Основи сімейного права.....	
Тема 6. Основи трудового права.....	
Тема 7. Основи соціального законодавства.....	
Тема 8. Основи фінансового права.....	
Тема 9. Основи банківського права.....	
Тема 10. Аграрне, земельне й екологічне право.....	
Тема 11. Основи адміністративного права.....	
Тема 12. Основи кримінального права.....	
Тема 13. Судові і правоохоронні органи України.....	
Тема 14. Вирішення господарських спорів.....	
Тема 15. Розгляд цивільних, адміністративних, кримінальних справ.....	
Рекомендована література (основна і додаткова).....	

ВСТУП

В умовах демократизації українського суспільства особливо важливого значення набувають формування, розвиток і закріплення нового юридичного мислення, виховання загальної і правової культури, високої професійності, вироблення почуття відповідальності, справедливості, поваги до закону. Належне засвоєння основних принципів права, осягнення не лише букви, а й духу закону, правильне його тлумачення і застосування на практиці - все це становить основу майбутньої професійної діяльності.

Виникнення незалежної української держави поставило перед всією системою освіти та виховання складні, але надзвичайно важливі завдання. Конституція України проголосила нашу державу правовою демократичною державою. Принципами існування такої держави є, зокрема, верховенство права, рівність громадян перед законом, взаємна відповідальність громадянина та держави. Наявність високої правової культури та правосвідомості громадян — одна з ознак правової держави, досягнення ж такого рівня можливе лише за умови достатньої правової обізнаності населення.

Створення могутньої держави, її успішний розвиток неможливий без активної та свідомої участі у громадському, політичному житті більшості громадян. Але конструктивною, позитивною така участь може бути лише у тому разі, коли громадяни володітимуть певним мінімумом знань з теорії існування та діяльності держави, її устрою, чинного законодавства.

Отже, проблема правового виховання, ознайомлення населення з чинним законодавством набуває високої актуальності. Однією з важливих ланок цього процесу є вивчення курсу „Правознавство”. Вивчення цього курсу повинно не лише надати студентам основи знань з теорії держави та права, ознайомити їх із конституційним ладом української держави та чинним законодавством, а й навчити їх застосовувати свої знання для аналізу різноманітних, іноді досить складних життєвих ситуацій, допомогти знаходити рішення, що відповідатимуть вимогам чинного законодавства.

Вивчення навчального курсу з правознавства передбачає:

- по-перше, засвоєння специфічної фахової термінології,

формування професійно грамотної юридичної мови – як важливого компонента правової культури майбутнього фахівця, що дозволить на більш високому рівні в подальшому вивчати інші юридичні науки;

- по-друге, розвиток логічного мислення, уміння аргументувати власну позицію, розвиток творчих нахилів студентів.

Даний навчальний посібник має на меті допомогти студентам оволодіти програмою навчального курсу.

Важливе завдання курсу — навчити студентів застосовувати свої юридичні знання для аналізу різноманітних життєвих ситуацій.

Посібник рекомендований для студентів, аспірантів і викладачів економічних вузів, може бути корисний для керівників і менеджерів господарських структур.

Тема 1. Основні засади теорії держави та права.

- 1.1. Держава: поняття, виникнення, ознаки.
- 1.2. Характеристика форм держави.
- 1.3. Основні напрямки діяльності (функції) держави.
- 1.4. Поняття й ознаки права.
- 1.5. Правові відносини.
- 1.6. Поняття правопорушення та його елементи.
- 1.7. Загальна характеристика громадянського суспільства і правової держави.

1.1. Держава: поняття, виникнення, ознаки.

Людське суспільство має давню історію. З погляду теорії держави і права під *суспільством* розуміють соціальний організм, частину природи, що складається з людей, які постійно здійснюють свою діяльність з удосконалення знарядь і способів виробництва. Причому, на думку більшості вчених, соціальний розвиток суспільства почався без його політичної організації. Тобто в епоху первісного суспільства протягом тривалого проміжку часу люди жили не маючи ніякого уявлення про державу і право.

Основними причинами виникнення держави стали:

три великі розподіли праці (розподіл землеробства і тваринництва, виділення ремесла із сільськогосподарської діяльності, виникнення й розвиток торгівлі);

поява сім'ї, приватної власності, створення надлишкового продукту і виникнення майнової нерівності окремих індивідумів;

утворення класів як великих груп людей, що мають свої визначені інтереси, і виникнення між класових конфліктів;

нездатність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові протиріччя і конфлікти.

Таким чином, держава виникла у зв'язку з необхідністю управляти соціальними процесами.

Сьогодні у юридичній науці існують різні теорії походження держави. До основних з них відносяться:

1. *Теологічна*, яка основною причиною появи держави вважає божу волю.

2. Патріархальна, сутність якої полягає у твердженні, що держава є історичним розвитком сім'ї, а влада керівника (монарха) – це природне продовження батьківської влади в родині.

3. Договірна теорія пояснює виникнення держави результатом добровільного договору між людьми про те, що одні будуть управляти, а інші – виконувати управлінські рішення.

4. Психологічна – пов'язує походження держави з людською психікою, якій нібито властива потреба підкоряти волю окремого індивідуума видатній особистості (лідеру), здатному керувати суспільством.

5. Теорія насильства зв'язує появу держави з результатами завоювання і поневолення одних народів іншими.

6. Космічна теорія пояснює виникнення держави шляхом привнесення на нашу планету політичної організації суспільства з космосу.

У вітчизняній юридичній літературі найбільш повне висвітлення одержала **матеріалістична теорія**, що пояснює походження держави як органа, покликаного забезпечити існування суспільства в умовах боротьби антагоністичних класів.

З появою держави в суспільстві виникає і новий тип відносин – політичні.

Політика – це частина життєдіяльності людей, пов'язана з головними для життя і діяльності особи, держави і суспільства інтересами, в основі яких лежать потреби народів, націй, суспільних груп і інших соціальних суб'єктів.

Важлива роль держави в організації суспільства обумовлена тим, що в сучасних умовах вона стає ядром політичної системи.

До основних ознак держави відносять:

суверенітет;
територіальне розселення населення;
наявність апарата управління і примусу;
здатність видавати загальнообов'язкові правила поведінки;
здатність збирати податки, одержувати позики і надавати кредити;

можливість виражати і захищати інтереси певної частини населення.

Суверенітет держави – це верховенство, самостійність, повнота, єдність і неподільність влади держави в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни в зовнішніх відносинах.

Населення в державі розселяється по всій його території, що розділена, як правило, на адміністративно-територіальні одиниці. Політична влада держави і його суверенітет поширюються на всіх людей, що живуть на його території.

Держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки для всього населення і закріплює їх у нормах права.

У соціально неоднорідному суспільстві **державна виражає і захищає інтереси певної частини населення**, однак державна влада відділена від громадського суспільства і відносно відокремлена від нього. Тобто держава являє собою організацію політичної публічної влади. Ця влада офіційно управляє справами всього суспільства і виступає від імені всього населення.

Для виконання своїх завдань **державна має спеціальний механізм** – систему законодавчих, виконавчих, судових і контролюючих органів, а також підприємства, установи й інші організації (державної форми власності).

Для утримання організацій державного механізму, які не виробляють матеріальних благ і не надають платних послуг, **державна збирає податки й інші обов'язкові платежі**.

Таким чином, **державна** – це всеосяжна суверенна політико-територіальна організація влади певної частини населення в класовому суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої розпорядження загальнообов'язковими для тих, кому вони адресуються, а також здійснювати управління загальносуспільними справами від імені всього населення.

1.2. Характеристика форм держави.

Як і всяка соціальна структура, держава має визначену структуру і внутрішню організацію. Тобто здійснення державної влади можливо на основі конкретних форм державного устрою і методів правління.

Форма держави – це визначений спосіб організації і здійснення державної влади, що характеризується визначеною структурою, територіальною організацією і методами здійснення державної влади.

Основними елементами, які характеризують форму держави, є: державний устрій, державне правління і політичний режим.

Державний устрій являє собою спосіб поділу держави на визначені складові частини і принципи розподілу повноважень між центральними органами державної влади й органами влади складових частин.

За типом державного устрою держави умовно підрозділяються на прості (унітарні) і складні (федерації, конфедерації, імперії).

Унітарна держава має у своєму складі цілком (чи переважно) такі частини, що не мають більшості ознак державності і є тільки адміністративно-територіальними одиницями. Однак унітарність держави не виключає можливість включення в його склад певних автономних утворень, що мають окремі ознаки державності (наприклад, Автономна Республіка Крим в Україні).

Федеративна держава складається з окремих частин, які володіють окремими елементами суверенітету. Рівноправні суб'єкти федерації мають свої представницькі державні органи і власний адміністративно-територіальний устрій. В таких державах, як правило, діє подвійна правова система: на федеральному і на регіональному рівнях. Однак норми федерального права мають пріоритет над правами окремих частин держави. Класичним прикладом федеративної держави є Сполучені Штати Америки, що складаються з 50 штатів і Федерального округу Колумбія.

Конфедеративна держава – добровільне об'єднання суверенних держав, які зберігають незалежність, але мають загальні органи для вирішення конкретних завдань. Як свідчить історичний досвід, така форма об'єднання є дуже хитливою, і згодом або розпадається, або перетворюється у федерацію. Варто звернути увагу на принципову відмінність конфедерацій від інших регіональних чи корпоративних добровільних союзів суверенних держав (міждержавних об'єднань), наприклад, Ліга арабських держав, Організація країн-експортерів нафти і т.п. Органи таких міждержавних об'єднань, як правило, є консультативними і

приймають рішення, які не є обов'язковими для виконання суверенними державами, що входять у такі добровільні союзи.

Імперія – це складне, примусово створене державне утворення, що складається з головної держави й окремих частин, які цілком від неї залежать і примусово утримуються в її складі.

Під **формою правління** розуміють організацію верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенцію і взаємозв'язок її органів, а також взаємини з населенням країни. Традиційними формами державного правління є монархія і республіка.

Монархія – це переважно одноособове здійснення державної влади, що передається, як правило, у спадщину. Монархія буває абсолютною й обмеженою. **Абсолютна монархія** – це форма правління, при якій верховна влада зосереджена в руках одноособового голови держави (монарха, короля, шаха і т.п.). В умовах **обмеженої (конституційної, парламентської) монархії** монарху належить лише певна частина владних повноважень, а більшість функцій державної влади належить іншим органам (парламенту, кабінету міністрів, суддям).

Республіка представляє таку форму правління, при якій верховна влада в державі належить представницьким виборним органам і здійснюється ними.

Теорія держави розрізняє аристократичні і демократичні республіки. В аристократичній республіці формальне право вибирати і бути обраним належить лише вищим класам суспільства. У демократичних республіках формальне право брати участь у виборних органах влади належить усьому населенню країни, тобто всім громадянам, що досягли визначеного віку і є дієздатними.

Існують три види демократичних республік: президентські, парламентські і змішані (президентсько-парламентські і парламентсько-президентські).

У президентських республіках:

президент, як правило, обирається всенародно;
президент є главою держави і здійснює виконавчу владу;
законодавча влада належить представницькому органу (парламенту);

президент має право вето на прийнятті парламентом закони, а також має право розпустити парламент, але може бути відсторонений від влади шляхом спеціальної процедури (імпічменту).

У парламентських республіках:

президент обирається парламентом;
уряд формується з представників партій, що мають більшість у парламенті, і є підзвітним парламенту;

парламент може виразити недовіра уряду, що автоматично веде до його відставки;

президент може при певних обставинах розпустити парламент і призначати нові вибори.

Змішані (президентсько-парламентські і парламентсько-президентські) республіки тією чи іншою мірою мають елементи як президентської, так і парламентської форм правління, як, наприклад, Україна.

Політичний режим характеризує спосіб здійснення державної влади визначеними засобами, методами і прийомами. Політичний режим обумовлює порядок політичних відносин, образ державного правління і ступінь політичної свободи в суспільстві. Виділяють такі основні види політичних режимів: демократичний, ліберальний, тоталітарний і авторитарний.

Демократичний політичний режим характеризується виконанням основних прав людини, високим ступенем політичної свободи, реальною участю населення в здійсненні державної влади, забезпеченням легальних можливостей вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп і класів суспільства через демократичні інститути (референдуми і вибори).

Ліберальний політичний режим відрізняється значним ступенем політичної свободи, однак користуватися нею в силу економічної, культурної і правової відсталості суспільства можуть лише деякі групи населення, тому держава для досягнення соціальних цілей змушена використовувати примусові форми впливу на громадян.

Тоталітарний режим являє собою сукупність таких способів і засобів реалізації державної влади, при яких уся життєдіяльність суспільства і кожного громадянина абсолютно регламентована:

влада формується закрито одним чи декількома особами з правлячої номенклатури і не контролюється населенням; відсутні легальні механізми вільного волевиявлення громадян, не враховуються інтереси окремих груп суспільства; існує, як правило, однопартійна система і насаджується єдина ідеологія, відхилення від якої негайно усуваються; звичайним є втручання в особисте життя людини.

Авторитарний режим представляє таку сукупність засобів і способів державної влади, при яких вона цілком концентрується в руках правлячої верхівки. При такому режимі легальна опозиція не допускається; вибори, референдуми, діяльність громадських об'єднань носить формальний характер і знаходиться під контролем влади; якщо поляризація політичних сил стає антагоністичною, включається механізм дії реакційних законів або здійснюється пряме насильство. Різновидом авторитарного режиму є **військові диктатури**.

Світовий досвід дозволяє вивести певну залежність між рівнем соціально-економічного розвитку і політичним режимом держави: чим вище цей рівень, тим більш демократичним є політичний режим.

1.3. Основні напрямки діяльності (функції) держави.

Держава реалізує свою роль у політичній організації суспільства за допомогою виконання своїх функцій. Функція в перекладі з латині означає: здійснення, виконання. У широкому розумінні функція – це обов'язок, роль, що виконує певний інститут, характеристика напрямків і аспектів його діяльності.

Таким чином, **функції держави** – це основні напрямки її діяльності, у яких відбиваються і конкретизуються мета та завдання держави, виявляються її сутність і роль в соціально неоднорідному суспільстві.

Державні функції можна класифікувати за наступними ознаками:

у залежності від соціального значення – функції держави підрозділяються на основні і неосновні;

у залежності від територіальної спрямованості виділяють внутрішні і зовнішні функції;

за часом дії функції підрозділяються на постійні і тимчасові;

за сферами суспільної діяльності їх підрозділяють на політичні, економічні, гуманітарні і т.д.

Основні функції виражають найбільш загальні і найважливіші комплексні напрямки діяльності держави за досягнення стратегічних завдань, що стоять перед нею у конкретному історичному періоді. До них відносять функції: оборони; підтримки міжнародних відносин; охорони правопорядку; інформаційну; економічну; екологічну; культурно-виховну та інші.

Неосновні функції характеризують напрямки діяльності держави з вирішення конкретних завдань у всіх сферах повсякденного суспільного життя. До цієї категорії входять функції: управління персоналом; матеріально-технічного забезпечення і управління майном; організація бюджетного процесу і бухгалтерського обліку; інформаційного забезпечення державних органів та інші.

До **внутрішніх функцій** відносяться такі напрямки діяльності держави, які конкретизують внутрішню політику в економічних, культурних та інших аспектах життя суспільства. До внутрішніх функцій відносять: економічну; соціального обслуговування населення; підтримки правопорядку; охорони здоров'я і навколишнього середовища й інші.

Зовнішні функції визначають основні напрямки діяльності держави з розвитку та підтримки взаємин з іншими державами, міжнародними громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому. До таких функцій відносяться: захист державного суверенітету; оборона країни; підтримка миру і боротьба за мирне співіснування держав з різними політичними режимами і формами правління; співробітництво з іншими державами у вирішенні глобальних проблем сучасності.

Постійні функції визначають напрямку діяльності держави, що здійснюються на всіх етапах її розвитку.

До **тимчасових функцій** відносяться обов'язки держави з вирішення конкретних завдань, що виникають на кожному конкретному етапі розвитку суспільства.

Основною **політичною функцією** держави є створення умов для формування і функціонування державної влади на демократичних засадах.

Економічна функція спрямована на подальший розвиток продуктивних сил і виробничих відносин на основі ринкових засад і добросовісної конкуренції.

До **гуманітарних функцій** відносяться напрямки діяльності держави із забезпечення кожній людині нормальних життєвих умов.

Для здійснення своїх функцій і вирішення поставлених завдань кожна держава створює різноманітні організації, сукупність яких складає **державний механізм**. До цього механізму входять:

державні підприємства;

державні установи й інші державні організації;

апарат держави.

Державні підприємства безпосередньо реалізують функції і завдання держави в сфері матеріального виробництва, зокрема, з виконання державних замовлень з виробництва товарів, надання послуг, матеріально-технічному забезпечення державних організацій нематеріальної сфери.

Державні установи й організації забезпечують реалізацію функцій держави в сфері нематеріального виробництва. До них відносяться організації й установи сфери культури, охорони здоров'я, науки й освіти.

Апарат держави являє собою систему всіх державних органів, які вирішують певні завдання і виконують певні функції держави. Тому поряд із загальними функціями держави багато авторів також виділяють і функції окремих державних органів та їхніх посадових осіб. Виконуючи окремі функції, державні органи повинні:

враховувати об'єктивні закони розвитку суспільства і керуватися цими законами в повсякденному житті;

стимулювати соціальну активність людини і громадянина, звертати увагу на економічне і соціально-культурне самовизначення особистості;

брати до уваги інтереси і потреби різних соціальних груп і об'єднань людей, конкретних особистостей, визначати їх реальність і сприяти здійсненню;

підкоряти свою діяльність служінню суспільству, не втручатися в особисті справи окремих індивідуумів, якщо це не

виходить за межі конституційного регулювання суспільних відносин.

Основними принципами роботи державного апарата України є: демократизм; національна рівноправність; суверенність; соціальна справедливість; гуманізм і милосердя; поєднання переконання і примусу; гласність, відкритість і врахування громадської думки; розподіл влади.

Первинним осередком апарата держави є **державний орган**, під яким розуміють окремого службовця чи структурно оформлений колектив державних службовців, наділених владними повноваженнями і відповідними матеріально-технічними засобами, створений на законних засадах для рішення конкретних задач і виконання певних державних функцій.

В юридичній літературі, як правило, наводять класифікацію державних органів за різними ознаками. Зокрема, виділяють такі види державних органів:

за місцем в системі державного апарату: первинні (створюються шляхом вибору всім населенням або його частиною); вторинні (створюються первинними органами і є підзвітними їм);

за напрямком і змістом державної діяльності: глава держави, законодавчий орган і органи державної влади, органи державного управління, судові органи, контрольно-наглядові органи;

за способом утворення: виборні, призначувані і такі, що можуть бути успадковані;

за часом функціонування: постійні і тимчасові;

за складом: одноособові і колегіальні;

за територією, на яку поширюються їхні повноваження: загальнодержавні або центральні; місцеві або регіональні.

Державні функції і функції державних органів треба відрізнити від форм і методів їхнього здійснення. **Формами реалізації державних функцій** є законодавство, управління, правосуддя, правоохоронна діяльність. До **методів здійснення державних функцій** відносять переконання, заохочення і примус. Причому, кожна державна функція може здійснюватися в різних формах і різними методами.

1.4. Поняття й ознаки права.

Держава, як і всяке співтовариство людей, повинне у певній мірі регулювати відносини між окремими індивідуумами, здійснювати охорону і захист таких відносин. Таке регулювання здійснюється за допомогою *соціальних норм*.

Соціальні норми – це загальні правила поведінки людей у суспільстві, що обумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої вольової діяльності певної частини (чи всього) суспільства і забезпечуються різноманітними формами соціального впливу.

У залежності від способу їхнього створення і забезпечення соціальні норми підрозділяються на: моральні, корпоративні, звичаї і традиції, юридичні (правові) норми.

Моральні норми – правила поведінки, що базуються на моральних поглядах суспільства на добро і зло, справедливість і несправедливість та забезпечуються, насамперед, внутрішніми переконаннями і силою громадської думки.

Корпоративні норми – правила поведінки, що встановлюються і забезпечуються політичними партіями, суспільними об'єднаннями й іншими об'єднаннями людей.

Звичаї і традиції – правила поведінки, що історично склалися і перейшли в звички людей.

Під *правовою нормою* розуміють встановлене або санкціоноване, а також охоронюване державою, формально обов'язкове правило поведінки, що визначає права й обов'язки особи в регульованих суспільних відносинах.

Кожна *норма права* має свою внутрішню структуру, що виражається в її розподілі на окремі елементи, тісно пов'язані між собою:

- 1) гіпотезу;
- 2) диспозицію;
- 3) санкцію.

Гіпотеза – частина норми права, що містить у собі умови (обставини), з настанням яких можна чи необхідно застосувати правило, що міститься в диспозиції.

Диспозиція – частина норми права, що містить у собі суб'єктивні права і юридичні обов'язки, тобто саме правило поведінки.

Санкція – частина норми права, у якій наводяться юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, зафіксованого в диспозиції. Санкції можуть бути каральними (штрафними) чи заохочувальними (позитивними).

Право як особливий вид соціальних норм відрізняється від інших соціальних норм тісним взаємозв'язком з державою і напрямками впливу на суспільні відносини. Таким чином, **право являє собою систему загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених і охоронюваних державою правил поведінки, що регулюють суспільні відносини.**

Основними ознаками права є:

1) **нормативність** – право складається з певних норм (тобто правил поведінки загального характеру), розрахованих на багаторазове застосування і запропонованих для виконання кожному, хто опиниться в умовах, передбачених цими нормами права;

2) **системність** – усі нормативні правила повинні діяти системно, утворювати єдину несуперечливу систему норм;

3) **формальна визначеність** норм права полягає в точному їхньому оформленні і закріпленні їхнього змісту у відповідних нормативно-правових актах;

4) **загальнообов'язковість** – вимоги правових норм підлягають безумовному виконанню всіма суб'єктами, кому вони адресовані;

5) **зв'язок з державою** полягає в тому, що правові норми встановлюються та санкціонуються державою, а також застосовується державний примус для втілення правових вимог у життя;

6) **регулятивність**. Право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому його найголовніша цінність.

Функціями права називають основні напрямки його впливу на суспільні відносини. Вони підрозділяються на загальносоціальні і спеціальні юридичні.

До загальносоціальних функцій права відносять:

гуманістичну – вона охороняє і захищає права людства, народу і кожної людини;

організаційно-управлінську – вона спрямована на вирішення конкретних соціальних і економічних проблем;

інформаційну – норми права інформують людей про волю законодавця;

ідеологічно-виховну – вона повинна формувати у людей певний світогляд.

Головними **спеціальними юридичними функціями права** є регулятивна й охоронна.

Регулятивна функція спрямована на врегулювання суспільного порядку шляхом закріплення бажаної поведінки в тих чи інших галузях суспільних відносин.

Охоронна функція здійснюється владним правовим впливом на суб'єктів правових відносин з метою забезпечення їхніх прав і свобод, недоторканності з боку правопорушників, охорони їхньої власності, захисту держави і суспільства в цілому.

Системою права називається комплекс усіх діючих юридичних норм даної держави. **Правова системність** держави виявляється у взаємоузгодженні і несуперечності всіх правових приписів. А **упорядкованість** значної кількості всіх діючих норм проявляється в їхньому розподілі за галузями права.

Галузь права – це самостійна частина системи права, сукупність правових норм, що регулюють певну сферу якісно однорідних суспільних відносин. Усі галузі права поєднуються в єдину **систему права**, що визначає свободу й обґрунтованість поведінки людей відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права.

В залежності від місця і ролі в правовій системі суспільства галузі права підрозділяються на основні і комплексні.

Основні галузі – створюють фундаментальний масив права в правовій системі держави. Серед них виділяють **профілюючі (традиційні), процесуальні і спеціальні** галузі права.

Профілюючі галузі створюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (до них відносяться **конституційне, адміністративне, цивільне і кримінальне** право).

До **спеціальних галузей** відносяться галузі, що розвивають основні галузі права та забезпечують спеціальний правовий режим

для визначеного виду суспільних відносин (трудове, господарське, екологічне, фінансове, земельне право).

Комплексні галузі є надбудовою над основними галузями і регулюють значно більш вузькі ділянки суспільних відносин (авторське право, гірське право, страхове право і т.п.).

Процесуальні галузі закріплюють порядок застосування різних норм права.

Адміністративно-процесуальне право регулює порядок застосування і реалізації норм адміністративного права.

Кримінальне процесуальне право являє собою систему норм, що регулюють порядок відкриття кримінальних справ, проведення дізнання і попереднього слідства, судового розгляду справ, виконання вироку й інших судових рішень.

Цивільне процесуальне право – система норм, що регулюють порядок судового розгляду і винесення рішень у цивільних, трудових, житлових, земельних та інших справах, організацію виконання судових рішень.

Господарське процесуальне право – система правових норм, що регламентують застосування норм господарського права і порядок визначення банкрутства підприємств.

Зовнішня форма права виявляється у виді **джерел норм права**, або способів юридичного вираження правових норм, їхнього втілення у відповідну юридичну оболочку.

До **основних джерел права** відносять:

- 1) правовий звичай;
- 2) правовий прецедент (судовий чи адміністративний);
- 3) нормативний договір;
- 4) нормативно-правовий акт.

Правовий звичай – санкціоноване державою звичайне правило поведінки загального характеру.

Правовий (судовий чи адміністративний) прецедент – це рішення компетентного органа держави, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні всіх наступних *аналогічних судових чи адміністративних справ*.

Нормативний договір – об'єктивно формально обов'язкові правила поведінки загального характеру, що встановлюються за

домовленістю та згодою двох чи більше суб'єктів і забезпечуються державою.

Нормативно-правовий акт – рішення компетентних органів, що виносяться у встановленому законом порядку, має загальний характер, зовнішній вигляд офіційного документа в письмовій формі, забезпечується державою і породжує юридичні наслідки.

Нормативно-правові акти поділяються на **закони і підзаконні нормативно-правові акти**.

Закони – нормативно-правові акти, що видаються винятково законодавчими органами, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини в державі. Всі інші нормативно-правові акти повинні видаватися відповідно до законів.

Підзаконні нормативно-правові акти – результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (або їх посадових осіб), уповноважених на те державою громадських об'єднань з встановлення, введення в дію, зміни і скасування нормативних письмових документів, що розвивають чи деталізують положення законів.

Розрізняють наступні види нормативно-правових актів у залежності від суб'єктів, що їх видали:

1. Постанови й інші акти Верховної Ради України.
2. Укази і розпорядження Президента України.
3. Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України.
4. Міжнародні договори України.
5. Накази, положення, інструкції, правила й інші нормативно-правові акти міністерств, відомств, інших центральних органів державної виконавчої влади, господарського управління, контролю і нагляду.
6. Нормативно-правові акти відділів, управлінь та інших служб місцевих органів державної виконавчої влади.
7. Нормативні акти керівників підприємств.
8. Рішення і висновки Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Генерального прокурора України.
9. Інші підзаконні нормативні акти.

Усі нормативні акти діють у часі, просторі і поширюються на визначене коло осіб.

Характеризуючи дію нормативно-правового акта в часі, варто установити: час вступу його в силу, припинення дії, зворотню силу дії. Загальне юридичне правило говорить, що норми права зворотної сили не мають. Воно означає, що новий нормативний акт вже існував на момент виникнення правовідносини. Однак у карному й адміністративному законодавстві бувають винятки. Наприклад, якщо нормативний акт, прийнятий після скоєння правопорушення, зм'якшує чи звільняє від юридичної відповідальності, то такий акт має зворотню силу.

Дія нормативно-правових актів у просторі характеризується визначеною територією: держави в цілому, відповідного регіону, адміністративно-територіальної одиниці, відповідного підприємства чи організації.

Що стосується кола осіб, то дія нормативно-правових актів поширюється на громадян України, осіб без громадянства й іноземних громадян. Винятком вважаються окремі іноземні громадяни (дипломатичні і консульські працівники), які на підставі міжнародних договорів мають імунітет від юрисдикції держави перебування.

1.5. Правові відносини.

У суспільстві існує багато різних за своїм змістом відносин, з-поміж яких правові відносини займають особливе місце. Правові відносини є результатом дії вимог норм права на відносини між різними суб'єктами. Вони мають низку ознак, що відрізняють їх від інших видів суспільних відносин. Такими ознаками є:

1) зв'язок між сторонами має індивідуальний характер, тобто суб'єктом правовідносини є персонально визначена особа – конкретна людина чи організація;

2) правовідносини з формальної точки зору суто юридичного підходу нерозривно пов'язані з нормами права, виникають на їх основі. Реально можуть виникати лише правовідносини, які визначені юридичною нормою. Єдиний виняток з цього правила — виникнення правовідносин у випадку вирішення справи на основі аналогії права;

3) правовідносини — це особлива форма взаємозв'язку суб'єктів через їх права і обов'язки, що закріплені у правових

нормах. У правовідносинах завжди є дві сторони — одна, що має суб'єктивні права, і друга — на яку покладені відповідні юридичні обов'язки;

4) у правовідносинах реалізація суб'єктивних прав і здійснення юридичних обов'язків забезпечуються можливістю застосування заходів державного примусу;

5) правовідносини — це волеві відносини між суб'єктами, тобто вони виникають за їх волевиявленням. При цьому є правовідносини, для виникнення яких потрібне волевиявлення всіх його учасників (наприклад, вступ до шлюбу, договір купівлі-продажу), та правовідносини, для виникнення яких досить волевиявлення лише одного з його учасників (наприклад, проведення обшуку, накладення адміністративного стягнення);

б) правовідносини виникають з приводу реально існуючих цінностей.

Правовідносини являються конструкцією, яка має слідуєчі елементи:

- 1) суб'єкти;
- 2) об'єкт;
- 3) зміст.

Суб'єктом правовідносин може бути будь-який правоздатний суб'єкт суспільства, що є носієм юридичних прав і обов'язків. Юридичною передумовою для придбання статусу суб'єкта правовідносин є наявність правоздатності, а для певних відносин також дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність — це передбачена нормами права здатність конкретної особи мати юридичні права й обов'язки. Правоздатність фізичної особи виникає в момент народження людини і припиняється з його смертю.

Дієздатність — це здатність суб'єкта правових відносин своїми діями самостійно здійснювати свої юридичні права і створювати для себе юридичні обов'язки.

Деліктоздатність — це здатність особи відповідати за свої вчинки і, насамперед, за правопорушення.

Суб'єктами правових відносин можуть бути:

люди (фізичні особи) – громадяни конкретної держави, іноземці (громадяни інших держав, у тому числі, громадяни двох держав) і особи без громадянства;

юридичні особи – державні (державні органи, установи, організації) і громадські (об'єднання громадян, колективні і приватні підприємства, установи й організації);

Підставою для виникнення, зміни чи припинення правових відносин є юридичні факти.

Юридичний факт – це передбачені гіпотезою правової норми обставини, з настанням яких виникають, змінюються чи припиняються правові відносини. Юридичні факти поділяються на **дії** (обставини, що залежать від волі людей) і **події** (обставини, що виникають незалежно від волі людей). Діяння можуть бути **правомірними** (дозволеними, у тому числі ті, які не мають метою створення правовідносин) і **неправомірними** (у тому числі винні, тобто правопорушення, і невинні – правові аномалії).

Різновидом юридичних фактів є факти безперервної юридичної дії, що викликають визначені правовідносини (стан знаходження у шлюбі, непрацездатність і т.п.).

1.6. Поняття правопорушення та його елементи.

Правопорушення – це протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкту, що спричиняє шкідливі наслідки чи загрожує спричиненням таких наслідків. Соціальна сутність правопорушення складається в заподіянні шкоди тим особистим, груповим чи суспільним інтересам, що юридично захищені державою.

Правопорушення має наступний склад:

1. **Суб'єкт правопорушення** – деліктоздатна фізична чи юридична особа, яка скоїла правопорушення.

2. **Об'єкт правопорушення** – ті суспільні відносини, а також визначені блага, що охороняються нормами права на які зазіхає правопорушення.

3. **Об'єктивна сторона** – суспільно небезпечне протиправне діяння, що заподіює шкоду чи створює небезпеку об'єкту, який охороняється нормою права, необхідний причинно-наслідковий зв'язок між ними. Протиправність діяння полягає в його

невідповідності юридичним приписам. Є точний час, місце, способи, обставини і ситуація здійснення правопорушення, яке може бути активним (якщо суб'єкт не дотримується норм, що забороняються,) чи пасивним (якщо суб'єкт не виконує зобов'язуючих норм).

4. **Суб'єктивна сторона** – внутрішня психічна діяльність особи, пов'язана зі здійсненням правопорушення. Ознаками суб'єктивної сторони є провина, мотив і мета правопорушення.

Провина може бути двох видів: **намір** і **необережність**. Якщо суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає і бажає настання негативних наслідків, то це – **прямий намір**. Якщо суб'єкт правопорушення усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдужний до можливості їхнього настання, то це є **непрямим наміром**.

Необережність виявляється в протиправній самовпевненості і протиправній недбалості. **Протиправна самовпевненість** складається в усвідомленні суб'єктом діяння його протиправного характеру, передбаченні можливості настання негативних наслідків і наявності легковажності, що ці наслідки не виникнуть. **Протиправна недбалість** виникає за умови, якщо суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, але не передбачає настання його негативних наслідків, хоча в силу свого положення і розвитку зобов'язаний (повинний) їх передбачати.

Мотив – це внутрішні процеси, що існують у свідомості певної особи і спонукають його зробити правопорушення. Мотив обумовлює характер дій правопорушника, формує спрямованість волі, визначає зміст провини.

Мета – це уява особи, яка скоює правопорушення, про бажаний результат, до якого воно прагне.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив пояснює, чим керується особа, скоюючи правопорушення, то мета показує спрямованість діяння правопорушника і визначає результат, якого він хоче досягти.

Пропорушення за ступенем соціальної чи особистої шкоди поділяються на **проступки** (шкідливі правопорушення) і **злочини** (небезпечні правопорушення).

Проступки бувають:

конституційні – це такі, що наносять шкоду основам конституційного ладу, конституційним правам і свободам громадян, порядку організації і діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування;

дисциплінарні – це такі, що посягають на дисципліну праці, військову, державну, навчальну та інші види дисципліни; протиправні, винні дії чи бездіяльність осудної особи, яка досягла певного віку, що за них законодавством передбачено дисциплінарну відповідальність;

цивільно-правові – це шкідливе, протиправне, винне порушення деліктоздатною особою врегульованих нормами цивільного права майнових і пов'язаних з ними немайнових особистих відносин;

адміністративні – це такі, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи осіб, на встановлений порядок управління; протиправні, винні дії чи бездіяльність осудної особи, яка досягла певного віку, що за них законом передбачається адміністративна відповідальність.

Злочин – це протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність), скоєне суб'єктом злочину.

Правопорушення є юридичними фактами, що викликають виникнення правовідносин між державою в особі його органів (суду, прокуратури, міліції й ін.) та правопорушником. У рамках таких правовідносин виникає юридична відповідальність.

Юридична відповідальність – це закріплений в законах та забезпечений державою обов'язок правопорушника зазнавати примусового позбавлення певних належних йому благ.

Метою юридичної відповідальності є охорона від протиправних зазіхань соціальних цінностей, захищених законами; кара правопорушника (позбавлення його певних благ); вплив на свідомість правопорушника, спрямований на недопущення в майбутньому подібних діянь; профілактика можливих правопорушень з боку осіб, схильних у силу різних причин до протиправної діяльності; відновлення прав, порушених правопорушником (відшкодування заподіяної шкоди).

Настання юридичної відповідальності передбачається при наступних умовах:

- наявності фізичного діяння (а не думок, намірів, особливостей світогляду, тощо);
- юридично забороненого діяння;
- винного діяння;
- особистих дій правопорушника.

Юридична відповідальність застосовується на основі дотримання наступних принципів: законності, обґрунтованості, доцільності, невідворотності, справедливості.

Виділяють наступні стадії юридичної відповідальності:

а) виникнення відповідальності (з моменту здійснення правопорушення як юридичного факту, що створює відповідні правовідносини);

б) встановлення компетентними державними органами всіх необхідних елементів правопорушення;

в) визначення виду і ступеню (розміру) відповідальності;

г) реалізація конкретних видів юридичної відповідальності на підставі відповідних нормативно-правових актів.

Наявність різних видів правопорушень передбачає і різні види юридичної відповідальності. Найбільш розповсюдженою класифікацією юридичної відповідальності є її віднесення до тієї галузі права, норми якої були порушені. На цій підставі виділяють: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, трудову (дисциплінарну і матеріальну) відповідальність.

Кримінальна відповідальність полягає в застосуванні засобів кримінального покарання до фізичних осіб, винним у здійсненні злочину.

Під адміністративною відповідальністю розуміють застосування до порушників встановленого порядку державного управління адміністративних стягнень, що тягнуть для таких осіб обтяжуючі наслідки морального чи майнового характеру.

Цивільно-правова відповідальність являє собою відповідальність фізичних чи юридичних осіб за порушення договірних зобов'язань, заподіяння позадоговірного майнового збитку, а також за порушення особистих майнових прав. Необхідно враховувати, що цивільно-правова відповідальність має як майновий, так і компенсаційний (правопоновлювальний) характер.

Трудове право України передбачає як дисциплінарну, так і матеріальну відповідальність працівників.

Загальна дисциплінарна відповідальність передбачає до порушників трудової дисципліни застосування наступних стягнень: догани і звільнення з роботи. Однак спеціальними статутами і положеннями про дисципліну для окремих категорій працівників можуть бути передбачені й інші види дисциплінарних стягнень.

Матеріальна відповідальність розглядається як юридична відповідальність працівника за матеріальний збиток, заподіяний підприємству, у результаті порушення ним покладених на нього трудових обов'язків.

1.7. Загальна характеристика громадянського суспільства і правової держави.

Глибокі економічні перетворення, зміцнення ринкових відносин і Європейський вибір України настійно вимагають побудови в нашій країні громадянського суспільства і дійсно правової держави.

Громадянське суспільство – це співтовариство вільних, незалежних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою і надійним соціальним захистом, іншими правами і свободами, брати активну участь у політичному житті й в інших сферах життєдіяльності людини і громадянина. Громадянське суспільство являє собою всю сукупність існуючих у суспільстві відносин, що не є державно-політичними і знаходяться поза сферою впливу держави.

Основними ознаками громадянського суспільства є:

- приватна власність, вільна праця і підприємництво;
- існування вільних політичних партій, громадських організацій і інших добровільних об'єднань громадян;
- наявність незалежної системи засобів масової інформації;
- різноманітність систем виховання, освіти, науки, культури;
- вільний розвиток сім'ї як первинного осередку життя людей;
- переважне регулювання поведінки людини за допомогою етичних норм і задоволення людиною своїх інтересів у всіх сферах

особистого і суспільного життя на основі свободи, незалежності і недоторканності.

У громадянському суспільстві повинна існувати **правова держава**, в якій винятково юридичними засобами забезпечуються верховенство права, реальне здійснення, гарантія, охорона, захист і відновлення порушених прав людини і громадянина, взаємна відповідальність держави й особистості, контроль і нагляд за створенням і застосуванням юридичних законів. Тобто під правовою державою варто розуміти цивілізовану форму держави, засновану на верховенстві права і пануванні закону.

Основними ознаками правової держави є:

1. Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, щоб виключити її монополізацію, узурпацію однією особою, органом чи соціальною групою.

2. Наявність Конституційного Суду – органа, що забезпечує верховенство Конституції, відповідність їй законів і інших актів законодавчої і виконавчої влади.

3. Верховенство закону. Це означає, що жоден орган, крім вищого представницьких (законодавчого) не вправі скасовувати чи змінювати прийнятий закон. Всі інші підзаконні нормативно-правові акти не повинні суперечити закону.

4. Підпорядкування закону рівною мірою як держави в особі її органів і окремих посадових осіб, так і окремих громадян, а також їхніх об'єднань. Тобто держава, що видала закон, не вправі саме його і порушити. Це положення повинне протистояти сваволі з боку бюрократії всіх рівнів.

5. Взаємна відповідальність держави й особистості. Особистість відповідальна перед державою, але і держава не вільна від відповідальності перед особистістю за невиконання узятих на себе зобов'язань, за порушення норм, що надають особистості гарантовані Конституцією і законами права.

6. Реальність закріплених у законодавстві основних прав і свобод людини, що забезпечується наявністю відповідного правового механізму їхньої реалізації, можливістю їхнього захисту в судовому порядку.

7. Реальність, дієвість контролю та нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів, наслідком чого є довіра

людей державним структурам і звертання до них для вирішення будь-яких юридичних суперечок.

8. Правова культура громадян – знання ними своїх обов'язків і прав, уміння ними користатися.

Категорія правової держави тісно зв'язана з такими визначеннями держави як світська, соціальна і демократична.

Характеристика держави як світської означає відділення держави від церкви і чітке правове розмежування сфер їхньої діяльності.

Поняття соціальної держави припускає, що вона служить суспільству. В соціальній державі існує:

право людини жадати від держави забезпечення прожиткового мінімуму;

обов'язок держави забезпечувати людині нормальні умови існування;

чітка соціальна податкова політика;

примусове соціальне страхування окремих груп населення.

Демократичність держави обумовлена можливістю надання громадянам і їхнім об'єднанням впливати на прийняття державних управлінських рішень. Реалізація цієї можливості базується на демократичному політичному режимі і правовій культурі громадян.

Контрольні запитання до теми 1:

- 1. Охарактеризувати теорії походження держави.*
- 2. Дати характеристику ознакам держави.*
- 3. Дати поняття держави.*
- 4. Перелічити й охарактеризувати форми державного устрою.*
- 5. Перелічити й охарактеризувати форми державного правління.*
- 6. Перелічити й охарактеризувати форми державного політичного режиму.*
- 7. Охарактеризувати основні функції держави.*
- 8. Дати поняття апарату держави.*
- 9. Поняття соціальних норм.*
- 10. Структура норми права.*
- 11. Поняття та ознаки права.*

12. Охарактеризувати галузі права.
 13. Основні джерела права.
 14. *Поняття та характеристика нормативно – правових актів.*
 15. *Поняття та структура правовідносин.*
 16. *Охарактеризувати юридичні факти.*
 17. *Ознаки та структура правопорушень.*
 18. *Види юридичної відповідальності.*
 19. *Поняття громадського суспільства.*
 20. *Дати характеристику правової держави.*
- Література: 1, 2, 4, 24.

Тема 2. Основи конституційного права.

- 2.1. Основи конституційного ладу в Україні.**
- 2.2. Конституційний статус людини і громадянина України.**
- 2.3. Загальна характеристика системи органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні.**

2.1. Основи конституційного ладу в Україні.

Конституція – це, по – перше Основний Закон держави та суспільства, а по – друге, це система правових норм, що мають вищу юридичну чинність і регулюючих відносини між людиною і суспільством, з одного боку, і державою – з іншого, а також основи організації і побудови самої держави. Вища юридична сила конституції полягає в тому, що її норми завжди мають перевагу перед положеннями законів і інших нормативно-правових актів. Усі нормативні акти повинні прийматися тільки відповідно до процедур, установлених діючою конституцією. А будь-який акт, що суперечить конституції, повинний бути визнаний недійсним.

Конституційне право (державне право) є ведучою галуззю права України, оскільки його положення регламентують найбільш важливі відносини в суспільстві: основи державного ладу; правовий статус людини і громадянина; принципи організації державної влади – символи держави і т.п.

Конституційне право України як галузь права являє собою систему правових норм і нормативно-правових актів, інших джерел

права, що регулюють відносини народовладдя. Ведуча роль конституційного права в правовій системі нашої держави визначається ще і тим, що норми Конституції України є нормами прямої дії.

Предметом Конституційного права України є особливе коло суспільних відносин, що виникають у процесі організації і здійснення публічної влади в Україні – державної і регіональної (місцевого самоврядування).

Суб'єктами державно-правових відносин є: народ України, населення адміністративно-територіальних одиниць, Верховна Рада України, Президент України, депутати Верховних і місцевих Рад, політичні партії, громадські організації, трудові колективи, громадяни України, іноземці і т.д. Особливістю суб'єктів конституційних відносин чи володіння ними політичною правосуб'єктністю, тобто здатністю бути носіями прав і обов'язків, що мають політичний зміст.

Джерелами Конституційного права України, під якими розуміють діючі нормативно-правові акти, що містять конституційно-правові принципи і норми, є:

- Конституція (Основний закон України);
- конституційні закони, що вносять зміни і доповнення в Конституцію України;
- звичайні закони, що містять конституційно-правові принципи і норми;
- інші акти Верховної Ради України й акти всеукраїнського референдуму;
- визначені нормативні акти Президента України;
- деякі нормативні постанови Кабінету Міністрів України;
- окремі акти представницьких органів місцевого самоврядування (наприклад, їхні регламенти);
- рішення Конституційного Суду України.

Поняття **конституційний лад** визначає сукупність основних політико-правових принципів, відносин між людиною, цивільним суспільством і державою. Основи конституційного ладу – це ключові конституційно-правові норми, що визначають і закріплюють найважливіші принципи правового статусу суб'єктів державних правових відносин.

Конституція проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою, унітарною державою. Як унітарна держава Україна має: а) єдині державні органи; б) систему законодавства; в) територію; г) громадянство; д) символіку й ін. В Україні встановлена республіканська форма правління. Тому єдиним джерелом влади визнається тільки народ.

Народовладдя в Україні реалізується на основі Конституції безпосередньої (прямої) чи представницької (виборної) демократії. **До інститутів прямої демократії**, що забезпечують затвердження державного рішення прямим волевиявленням народу, відносять: референдум; обговорення проектів нормативних актів; участь у виборах державної влади; загальні збори громадян; звіти депутатів і виконавчих органів перед населенням.

Представницька демократія – це спосіб реалізації волі народу через обраних їм представників в органи влади – насамперед народних депутатів, Президента, депутатів органів місцевого самоврядування.

Референдум є собою голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) чи визначеної частини її населення, з метою рішення найбільш важливих питань державного і громадського життя.

Під виборчою системою України розуміють передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави. Усі норми права, що регламентують цей порядок, у сукупності складають **виборче право**.

Основними принципами виборчого права в Україні є:
загальне, рівне і пряме виборче право шляхом таємного голосування;
вільне і рівноправне висування кандидатів у депутати;
рівні можливості для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії;
неупередженість до кандидатів з боку державних органів, установ і організацій, органів місцевого самоврядування;
свобода агітації.

Більш детально порядок організації і проведення виборів регламентують: Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18.10.2001 р., "Про вибори Президента України" від

05.03.99 р., "Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних і міських голів" від 14.01.98 р.

Під *територіальним устроєм держави* розуміють його територіальну організацію, тобто систему відносин між державою в цілому (його центральною владою) і територіальними складовими (населенням і діючими органами суспільної влади). Відповідно до розділу IX Конституції України, територіальний устрій України базується на основах єдності і цілісності державної території, з'єднання централізації і децентралізації державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з обліком їх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних, етнічних і культурних особливостей. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. У зв'язку з цим можна стверджувати, що адміністративно-територіальний устрій України є трьохрівневим: вищий рівень складають Автономна Республіка Крим, області і міста Київ і Севастополь; середній – райони і міста республіканського й обласного підпорядкування, райони в містах; нижній – міста районного підпорядкування, селища і села. Відповідно цим територіальним одиницям будується система державних органів і система місцевого самоврядування. Реалізація державної влади в Україні здійснюється згідно принципу її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Громадське життя в Україні, відповідно до Конституції, ґрунтується на принципах політичного, економічного та ідеологічного різноманіття. Жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримки мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародної спільноти на основі загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права.

2.2. Конституційний статус людини і громадянина України.

Питання прав і свобод людини і громадянина в сучасних умовах є однією з найважливіших проблем внутрішньої і зовнішньої

політики всіх держав світової спілки. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їхня практична реалізація є тим критерієм, згідно з яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави.

Юридична відмінність між правами і свободами є дуже умовна. **Суб'єктивне право (свобода)** є мірою можливої поведінки особи. Об'єктивно існує взаємозв'язок між правами і свободами людини і громадянина і його обов'язків стосовно інших людей, суспільства і держави. **Обов'язок**, таким чином, як юридичний термін являє собою міру належної поведінки. Теорія права і юридична практика розрізняють поняття "права людини" і "права громадянина". У першому випадку мова йде про права, пов'язані із самою людською істотою, його існуванням і розвитком.

Конституція України виходить із припущення, що всі люди вільні і рівні у своєму достоїнстві, що права людини є нерушимими і невідчужуваними. Причому закріплений у Конституції перелік прав і свобод не є вичерпним. Прийняття ж нових законів не може приводити до звуження змісту й обсягу вже існуючих прав і свобод. При цьому Конституція нашої країни спирається на класичне розуміння свободи, зафіксоване ще в стародавній східній мудрості:

"Свобода – це тільки те, що ніколи
Нічийй свободі не несе шкоди".

Тобто, як зафіксовано в ст. 23 Конституції, кожний має право на вільний розвиток особистості, не порушуючи при цьому прав і свобод інших, і має обов'язки перед суспільством, що забезпечує його вільний розвиток.

Тридцять дві статті діючої Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р., з розділу, присвяченого правам людини, відповідають положенням Загальної декларації прав людини, що прийнята Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Колишня ж Конституція УРСР налічувала 15 таких статей.

Основу конституційних особистих прав і свобод складає блок, що гарантує право на життя, свободу, фізичну цілісність і недоторканість особи, без якого всі інші права і свободи втрачають свій сенс. Тобто держава має обов'язок захищати життя людини і надає кожному право захищати своє життя і здоров'я.

До особистих прав, проголошених Конституцією України, також відносяться:

недоторканність житла;

таємниця комунікацій, включаючи таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфної й іншої кореспонденції;

невтручання в особисте і сімейне життя; неприпустимість збору, збереження і поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. Винятки можуть бути зроблені тільки судом і у випадках, передбачених законом;

свобода пересування, вільний вибір місця проживання, свобода залишати територію України, за винятком деяких обмежень, встановлених законом;

свобода думки і слова;

свобода світогляду і віросповідання, право сповідати будь-яку релігію чи не сповідати ніякої.

Права людини в порівнянні з правами громадянина є пріоритетними, тому що права людини поширюються на всіх людей, що проживають у тій чи іншій державі, а права громадянина – тільки на тих осіб, що є громадянами визначеної країни. Однак, якщо говорити про права людини і громадянина, варто помітити, що таке розмежування не має абсолютного значення, тому що на основі міждержавних угод деякі цивільні права однієї країни можуть поширюватися і на громадян інших держав.

Попередньою умовою і підставою виникнення у особи прав і обов'язків громадянина є його приналежність до громадянства визначеної держави.

Громадянство України – це постійний правовий зв'язок особи з державою Україна, що знаходить своє вираження в їхніх взаємних правах і обов'язках.

Питання громадянства України, крім Конституції, регулюються також Законом України "Про громадянство України" від 18.01.2001 р. і іншими, прийнятими на їхній основі нормативно-правовими актами.

Відповідно до Конституції України основним правом громадянина є його можливість здійснювати визначені дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних

інтересів, встановлених державою і закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах.

Тому в Конституції, крім загальнолюдських, закріплені й інші групи основних прав громадян: політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні, сімейні.

Політичні права визначають можливості людини і громадянина брати участь у суспільному і державному житті, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи державних органів, їхніх посадових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в їхній роботі, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

Економічні права характеризують можливість людини і громадянина брати участь у виробництві матеріальних благ. До них відносяться: право на приватну власність; право на працю і вибір виду трудової діяльності; право на професійну підготовку; право на справедливу оплату праці; право на страйк; право на відпочинок і т.п.

Соціальні права – можливості людини і громадянина по забезпеченню належних соціальних умов життя. Такими є: право на охорону здоров'я, право на житло; право на матеріальне забезпечення в старості, у випадку хвороби або часткової втрати працездатності.

Екологічні права – це права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я екологічне середовище і відшкодування заподіяної шкоди, пов'язаного з порушеннями цього права.

Культурні права – можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу і всього людства. До них відносяться: право на освіту; право на свободу наукової, технічної і художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності та інші.

Сімейні права – можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах. Це означає: право на невтручання в особисте і сімейне життя; право на добровільний шлюб, рівні права й обов'язки в родині; право на державну охорону родини, материнства, батьківства і дитинства.

Гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина поділяються на національні (внутрішньодержавні) і

міжнародно-правові. Головною гарантією прав і свобод у демократичній державі вважається те, що положення Конституції є нормами прямої дії, і тому можлива подача позовних заяв безпосередньо на підставі Конституції України. Однак найчастіше такі позови особливо у відношенні порушених соціально-економічних прав державними органами просто не приймаються. Тому ряд статей Конституції безпосередньо закріплює гарантії проголошених прав (установлення законом максимальної тривалості робочого часу і мінімальної тривалості часу відпочинку, гарантії загальнообов'язкового державного страхування і т.п.).

Одним з інститутів, що гарантують права і свободи, є введення посади парламентського Уповноваженого з прав людини (омбудсмена). Цей інститут є посередником у захисті інтересів громадян в парламенті і конституційному суді.

До *особистих гарантій* відносяться власні можливості людини і громадянина із захисту своїх прав, свобод, законних інтересів і обов'язків. До них відносяться:

- право на захист своїх законних прав і інтересів у суді;
- право на відшкодування матеріального і морального збитку, заподіяного державними органами;
- право знати свої права й обов'язки;
- право на юридичну допомогу;
- право на індивідуальну юридичну відповідальність і тільки за провину;
- право засудженого користатися всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, визначених законом і установлених вироком суду.

Після використання всіх національних засобів правового захисту кожний для захисту своїх прав і свобод може звертатися у відповідні організації, членом або учасником яких є Україна (зокрема, у Європейську комісію з прав людини, Європейський Суд по правах людини й ін.)

Основними обов'язками людини і громадянина в Україні відповідно до Конституції є:

- захист Батьківщини, незалежності і територіальної цілісності України, повага до її державних символів;
- військова служба відповідно до закону;

не нанесення збитку природі і культурній спадщині, відшкодування збитку у випадку його нанесення;

сплата податків і зборів у порядку і розмірах, установлених законом, щорічна подача декларацій щодо свого майнового положення в податкові органи за місцем проживання;

одержання повної загальної середньої освіти;

незазіхання на права, свободу, честь і достоїнство інших людей;

неухильне дотримання Конституції і законів України.

Таким чином, діюча Конституція створила принципово нову схему реалізації прав, свобод і обов'язків людини, однак цей процес ніколи не може бути закінченим, про що свідчить, зокрема, Указ Президента України "Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України "Про внесення змін у Конституцію України" від 06.03.03 р.

2.3. Загальна характеристика системи органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні.

Державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України, які розглядає і вирішує питання державного і громадського життя, що вимагають врегулювання законами України, а також здійснює установчі і контрольні функції, передбачені Конституцією.

До повноважень Верховної Ради України відносяться:

внесення змін у Конституцію України;

призначення всеукраїнського референдуму;

прийняття законів;

призначення виборів Президента України;

заслуховування щорічних і позачергових послань Президента про внутрішнє і зовнішнє положення України;

усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпічменту);

здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України й ін.

Конституція України встановлює, що виключно законами України визначаються:

- права і свободи людини і громадянина;
- громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців і особи без громадянства;
- права корінних народів і національних меншин;
- правовий режим власності;
- правові основи і гарантії підприємництва;
- основи зовнішніх відносин і ін.

Крім того, Конституція передбачає, що в економічній сфері виключно законами України встановлюються:

- Державний бюджет України і бюджетна система;
- система оподаткування, податки і збори;
- основи створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного й інвестиційного ринків.

Конституційний склад Верховної Ради (парламенту) складає 450 депутатів, що обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на 4 роки.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть знаходитися на державній службі або мати інший представницький мандат. Їм гарантується депутатська недоторканність.

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина.

- Президент України має такі повноваження:**
- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
 - звертається з посланнями до народу і з щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради;
 - приймає рішення про визнання іноземних держав;
 - призначає позачергові вибори у Верховну Раду в терміни, установлені Конституцією;
 - припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть початися;

призначає за узгодженням з Верховною Радою Прем'єр-міністра України;

припиняє повноваження Прем'єр-міністра України, приймає указ про його відставку та ін.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

При Президенті України діє *Адміністрація Президента*. Її функції полягають у тому, щоб давати Президенту зважені ради для прийняття рішень, готувати попередньо проекти документів, проводити експертну оцінку даних про соціально-економічне положення суспільства, аналізувати і давати рекомендації щодо ефективного рішення існуючих проблем.

Вищим органом у системі виконавчої влади є *Кабінет Міністрів України*. Основними напрямками діяльності виконавчої влади в Україні є реалізація двох основних функцій: виконавчої і розпорядницької. *Виконавча функція* характеризується тим, що ці органи безпосередньо виконують нормативні розпорядження та інші акти законодавчої влади. *Розпорядницька функція* характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Так, *Кабінет Міністрів України*:

забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; вживає заходів по забезпеченню прав і свобод людини і громадянина;

забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної політики, політики в сферах праці і зайнятості населення;

розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

забезпечує рівні умови розвитку усіх форм власності, здійснює керування об'єктами державної власності відповідно до закону;

організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи та ін.

Міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади (комітети, адміністрації, управління) України здійснюють управління дорученими сферами громадського життя, несуть відповідальність за їхній розвиток і в межах своїх повноважень видають акти, організують і контролюють їхнє виконання. Ці нормативно-правові акти (накази, інструкції, статuti, правила) для додання їм юридичної чинності підлягають реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Виконавчу владу в областях і районах здійснюють місцеві державні адміністрації. Їхній склад формують голови місцевих державних адміністрацій, що призначаються і звільняються з посади Президентом України.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

виконання Конституції і законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

законність і правопорядок, дотримання прав і свобод громадян;

виконання державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку, програм охорони навколишнього середовища;

підготовку і виконання відповідних обласних і районних бюджетів, звіт про виконання цих бюджетів;

взаємодію з органами місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування є правом територіального об'єднання людей – жителів села, селища і міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Воно може здійснюватися територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні і міські ради і їхні виконавчі комітети.

Сільські, селищні, міські ради мають виняткову компетенцію, під якою розуміють питання, розв'язувані тільки на їхніх пленарних засіданнях, а саме:

затвердження регламенту ради;

створення і ліквідація постійних і інших комісій ради, затвердження їхнього складу;

утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності;

винесення рішення про проведення місцевого референдуму;
винесення рішення про випуск місцевих позик та ін.

Виконавчі комітети сільських, селищних і міських рад мають повноваження в сферах і галузях: соціально-економічного і культурного розвитку, планування, обліку, бюджету, фінансів і цін, керування комунальною власністю, житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, освіти, охорони здоров'я, культури та ін.

Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші засоби, землю, природні ресурси, підприємства, житловий фонд, нежилі приміщення, установи культури, спорту, охорони здоров'я, а також на кошти, отримані від їхнього відчуження.

Районні й обласні ради від імені територіальних громад здійснюють керування об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють загальні потреби територіальних громад.

Відповідно до Конституції держава гарантує і направляє свої зусилля на розвиток місцевого самоврядування.

Судові органи України, що відрізняються одне від одного компетенцією і юрисдикцією, мають однакове призначення – захист прав і свобод громадян, конституційного ладу, національної безпеки, територіальній цілісності, дотримання законності і справедливості в суспільстві.

Відповідно до Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. А це означає, що судовому захисту підлягають усі права, свободи й обов'язки громадян, а також те, що всі суспільні відносини, урегульовані нормами права, у випадку виникнення спору можуть бути предметом судового розгляду.

Контрольні запитання до теми 2:

1. *Характеристика Основного Закону держави та суспільства.*

2. *Джерела конституційного права.*

3. *Поняття представницької та безпосередньої демократії.*
 4. *Характеристика конституційних прав та свобод людини.*
 5. *Охарактеризувати гарантії конституційних прав та свобод.*
 6. *Характеристика конституційних обов'язків.*
 7. *Повноваження Верховної Ради України.*
 8. *Повноваження Президента України.*
 9. *Повноваження Кабінету Міністрів України.*
 10. *Характеристика виконавчої та судової влади.*
- Література: 1, 2, 24.

Тема 3. Основи міжнародного права.

3.1. Поняття, функції й особливості сучасного міжнародного права.

3.2. Регулювання міжнародно – правових відносин.

3.3. Міжнародне економічне право у взаємовідносинах країн СНД.

3.1. Поняття, функції й особливості сучасного міжнародного права.

Міжнародне право представляє систему міжнародних норм, що мають визначену юридичну чинність і відповідний механізм дії, структурно упорядкованих на базі єдиних цілей і принципів, покликаних найбільше чітко і якісно регулювати міждержавні відносини з метою забезпечення миру і співробітництва. Під міждержавними розуміють відносини за участю держав, міжнародних організацій, націй, які борються за свою незалежність і т.п.

Міжнародне право має деякі особливості, що відрізняють його від галузей внутрішньодержавного права:

1. Предметом міжнародного права є міждержавні відносини, однак у визначених випадках воно стосується внутрішньодержавних суспільних відносин;
2. Відсутність наддержавного органу влади та примусу;
3. Рішення приймаються шляхом узгодження позицій суб'єктів, відсутній єдиний спеціальний законодавчий орган;

4. Має місце формальна юридична рівність усіх держав незалежно від території, населення, чи наявності або відсутності збройних сил, їхньої чисельності і т.п.

Зовнішньою формою, тобто способом вираження міжнародного права, є звичаї, договори і правотворчі рішення міжнародних організацій. Ці офіційно-юридичні форми існування міжнародно-правових норм називають *джерелами міжнародного права*.

Основною функцією міжнародного права завжди вважалося встановлення елементарного порядку, необхідного для співіснування незалежних держав. Крім цього виділяють і інші функції: зміцнення існуючої системи міжнародних відносин; правове регулювання міждержавних відносин; протидія появі й існуванню нових відносин, що суперечать цілям і принципам міжнародного права, і ін.

Необхідною якістю міжнародного права є *юридично обов'язкова сила*, що регулює міждержавні відносини властивим цьому праву особливим методом. Така юридична чинність загальновизнаних норм міжнародного права породжується спільною волею держав. Причому, створене внаслідок угоди сторін міжнародне право стоїть вище держав, що його створюють. Формально ці держави можуть не прийняти, змінити, або скасувати кожену норму, але фактично реальні умови спонукають їх поважати історично обумовлену систему міжнародного права. Юридична обов'язковість пов'язана з практичною необхідністю міжнародного права, з розумінням керівництва кожної країни раціональності підпорядкування праву в ім'я забезпечення як державних, так і національних інтересів.

3.2. Регулювання міжнародно – правових відносин.

Міжнародно-правове регулювання є різновидом соціального керування, що являє собою владний вплив держав на свої взаємини за допомогою міжнародного права.

Система міжнародних відносин функціонує на принципах саморегуляції і самоврядування, заснованих на об'єктивних соціально-економічних закономірностях. Головним джерелом діючої сили міжнародного правового регулювання є взаємодія

держав, як носіїв суверенітету й абсолютної внутрішньої влади. Основними засобами, використовуваними в керуванні системою міжнародних відносин, є політичні, економічні, юридичні, ідеологічні і, у ряді випадків, релігійні заходи впливу. Однак саму істотну роль у регулюванні міждержавних відносин грають юридичні заходи, тому що вони найбільш формалізовані і конкретні, відрізняються визначеністю змісту й обов'язковою силою.

Механізм міжнародно-правового регулювання це сукупність міжнародно-правових засобів і способів, за допомогою яких здійснюється регулюючий вплив права на міжнародні відносини. Складається цей механізм із ряду елементів:

1. **Міжнародно-правова норма**, що здійснює первинне регулювання міжнародних відносин, чітко встановлюючи і регламентуючи характер міждержавних зв'язків, обставини їхнього виникнення і розвитку;

2. **Міжнародно-правові відносини**, що за своїм змістом відрізняються від міжнародних відносин і мають вид виникаючого на підставі норм міжнародного права зв'язку між суб'єктами, що характеризується наявністю взаємних прав і обов'язків;

3. **Міжнародно-правова свідомість** – сукупність ідей і тлумачень про необхідність існування міжнародного порядку, що розділяють суб'єкти міжнародних правовідносин як загалом, так і кожний окремо.

Міжнародний правопорядок – це реально існуюча система міжнародних відносин, що виникають, розвиваються і діють на підставі і відповідно до норм міжнародного права, що покликане додати міжнародному співтовариству структурну стабільність на основі визначених цілей і принципів. Міжнародний правопорядок тісно зв'язаний із правовою безпекою, тобто фактичною впевненістю кожного учасника міжнародних відносин, незалежно від їхнього статусу, про те, що йому забезпечений захист його прав і законних інтересів.

Міжнародна законність представляє механізм функціонування міжнародних відносин, що характеризується добровільним і сумлінним виконанням обов'язків міжнародного права всіма учасниками міжнародно-правових відносин. Юридичним змістом законності є факт визнання юридичної

чинності міжнародно-правових норм. Таким чином, існує тісний взаємозв'язок міжнародного правопорядку і міжнародної законності, оскільки міжнародний правопорядок може існувати тільки в умовах законності.

Для виявлення фактів міжнародних правопорушень у системі міжнародного права існує **контроль** – упорядкований процес аналізу інформації учасниками міжнародних відносин, метою якого є визначення відповідності суб'єктів розпорядженням міжнародних норм. Причому, у залежності від способів і суб'єктів здійснення розрізняють національний і міжнародний контроль.

У залежності від ступеня міжнародної небезпеки правопорушення підрозділяються на:

1) **міжнародні злочини** – правопорушення, що представляють особливу небезпеку та призводять до важких наслідків, що спричиняють шкоду для міжнародного співтовариства в цілому, або для прав і воль кожної людини окремо (агресія, рабство, геноцид і т.п.);

2) **міжнародні делікти** – категорія міжнародних правопорушень, що є менш небезпечними, чим міжнародні злочини, і, як правило, характеризуються обмеженим колом учасників порушених правовідносин (потерпілий – правопорушник).

Правопорушення є підставою для **міжнародної правової відповідальності** – мір, застосовуваних до порушника норм міжнародного права, що складаються в покладанні на нього обов'язку негайно припинити протиправні дії, чи ліквідувати, або компенсувати наслідку правопорушення і спонукають його не здійснювати протиправне поведження надалі. Розрізняють первинну і вторинну відповідальність. **Первинна відповідальність** складається в обов'язку припинити правопорушення і відновити порушене право, а **вторинна** – є підставою для легітимного застосування чи санкцій контрзаходів, у випадку невиконання законних вимог потерпілого чи інших осіб.

Санкції – різновид примуса як відповідна реакція на правопорушення, що може застосовуватися тільки міжнародними організаціями в межах їхньої компетенції (розривши дипломатичних і економічних відносин, блокада торгових операцій і т.п.).

Контрзаходи являють собою відповідну реакцію на правопорушення з боку держави, чиї права і законні інтереси порушені. До контрзаходів відносяться реторсії і репресалії.

Реторсія – відповідна акція, застосовувана однією державою у відношенні іншої, з метою припинення недоброзичливих несправедливих дискримінаційних дій останнього, котрі не є правопорушеннями (певні обмеження статусу іноземців – громадян такої країни, відкликання посла і т.п.).

Репресалія – відповідні дії держави, права якої порушені, на порушника, з метою припинення протиправних дій і виконання їм зобов'язань, що виникли внаслідок правопорушення (затримка рибальського судна за незаконний лов риби, накладення арешту на майно чи його конфіскація та ін.). Необхідною умовою легітимного застосування репресалій є їхня відповідність зробленому правопорушенню і його негативним наслідкам.

3.3. Міжнародне економічне право у взаємовідносинах країн СНД.

Поділ єдиної господарської системи СРСР границями незалежних держав породило гостру потребу в поновленні зв'язків на новій міжнародно-правовій основі. Тому в 1993 році був прийнятий Статут СНД, що у якості однієї з основних цілей ставив економічне співробітництво в інтересах усебічного збалансованого соціального розвитку держав – учасників у рамках загального економічного простору, в інтересах поглиблення інтеграції. Особливе значення в цьому Статуті має положення про те, що ці процеси повинні протікати на основі ринкових відносин.

У тому ж році був прийнятий Договір про створення Економічного союзу в рамках СНД. У Договорі підкреслювалося, що цей Союз керується загально визнаними нормами міжнародного права. Зокрема в сфері економіки він допускає вільне переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили; погоджену грошово-кредитну, бюджетну, податкову, зовнішньоекономічну, митну і валютну політику; гармонізацію господарського законодавства. Окрема глава присвячена правовому регулюванню економічних відносин. У ній передбачається пріоритет норм Договору про Союз у порівнянні з національним законодавством.

Вищими органами Союзу є вищі органи СНД, ради глав держав і глав урядів. У 1994 році як Постійно діючий орган Союзу був створений Міждержавний економічний комітет, що є координаційним і виконавчим органом і може приймати три види рішень:

1) рішення розпорядницького характеру, юридично обов'язкові;

2) рішення, обов'язковість яких повинна підтверджуватися рішеннями урядів;

3) рекомендації.

У рамках Союзу діє Економічний суд СНД, заснований у 1992 році, до компетенції якого віднесено вирішення тільки міждержавних економічних суперечок.

Таким чином, міжнародне економічне право у взаєминах між країнами СНД є дуже специфічним і діє в умовах суперечливих процесів їхньої інтеграції.

Основним видом актів, що регулюють міждержавні відносини країн-учасників СНД, є двох- і багатобічні договори. Як організація, СНД приймає протокольні рішення. Вони не мають наддержавного характеру, а спрямовані лише на узгодження точок зору і координацію дій держав.

Крім того, більшість актів СНД приймаються далеко не всіма державами-учасниками. Тому в останні роки в СНД спостерігається тенденція до інтеграції обмеженого числа держав.

Контрольні запитання до теми 3:

- 1. Особливості міжнародного права.*
- 2. Елементи механізму міжнародно – правового регулювання.*
- 3. Характеристика міжнародних правопорушень.*
- 4. Міжнародно – правова відповідальність.*
- 5. Повноваження Міжнародного економічного комітету.*

Література: 1, 2, 3, 4, 24.

Тема 4. Основи цивільного права.

4.1. Загальна характеристика цивільного законодавства України.

4.2. Цивільно – правові відносини.

4.3. Особисті немайнові права громадян та їх захист.

4.4. Майнові права громадян і юридичних осіб.

4.5. Право власності і його конституційний захист.

4.6. Авторське право і суміжні права.

4.7. Зобов'язальне право.

4.8. Спадкування за законом і за заповітом.

4.1. Загальна характеристика цивільного законодавства України.

Цивільне право є однією з ведучих галузей права, що регулюють особисті майнові і немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільній волевиявленні, майновій самостійності їхніх учасників. Учасниками цивільних відносин є фізичні і юридичні особи, а також держава України, іноземні держави, територіальні громади й інші суб'єкти публічного права.

Людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. Усі фізичні особи мають здатність мати цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність), що виникає з моменту народження людини.

Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому порядку. Юридичні особи, у залежності від порядку їхнього створення підрозділяються на юридичних осіб приватного і публічного права. Юридичні особи приватного права створюються на підставі установчих документів, визначених Цивільним кодексом України. Юридичні особи публічного права створюються розпорядницькими актами Президента України, органів державної влади й органів місцевого самоврядування.

Загальними принципами цивільного законодавства є:

неприпустимість свавільного втручання в сферу особистого життя людини;

неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України і законами;

воля договору;
воля підприємницької діяльності, не забороненої законом;
судовий захист прав і інтересів;
справедливість, сумлінність і розумність.

Основа цивільного законодавства складають Конституція України, Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року (вступив в дію 1.01.2004 р.), а також інші закони України, прийняті відповідно до Конституції і цього кодексу.

4.2. Цивільно – правові відносини.

Цивільно-правове відношення - це суспільне відношення, врегульоване нормою цивільного права, учасники якого є носіями цивільних прав і обов'язків.

Цивільне право регулює широкий круг різноманітних відносин:

1) **майнові відносини.** Майнові відносини «обслуговують» економічну сферу діяльності людини, задоволення її матеріальних потреб. Це – відносини власності, відносини, що витікають з договорів, а також із спричинення майнової шкоди. У такі відносини практично щодня, якщо не щогодини, вступає кожна людина;

2) **особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими.** Такі відносини, пов'язані з авторським правом, правом на винахід або відкриття. Зв'язок даних особистих немайнових прав з майновими виявляється в тому, що авторство породжує інтелектуальну власність, право на винагороду;

3) **особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими.** В даному випадку йдеться про відносини, пов'язані із захистом прав, невіддільних від особи і тому непередаваних і невідчужуваних. Такі ім'я, честь, гідність. Цивільно-правові норми регулюють відносини, пов'язані із захистом цих особистих прав.

Як і всі правові відносини, цивільне правовідношення має свій склад (структуру):

1) **суб'єкти цивільного правовідношення.** До них відносяться фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни або піддані, особи без громадянства), юридичні особи (організації, підприємства, установи), Українська держава, Автономна

Республіка Крим, органи місцевого самоврядування;

2) **об'єкт цивільного правовідношення.** Це - матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких виникло правовідношення. До матеріальних благ відносять майно (речі, гроші, цінні папери), роботи і послуги. До нематеріальних - результати інтелектуальної діяльності (твори науки, літератури, мистецтва), ім'я, честь, гідність, ділова репутація, торгова марка, фірмовий знак і т.д.;

3) **зміст цивільного правовідношення** включає суб'єктивні права і відповідні їм юридичні обов'язки суб'єктів правовідношення.

Проаналізуємо, наприклад, цивільно-правове відношення, що виникло в результаті укладення договору оренди житлового приміщення. Суб'єктами правовідношення є орендодавець і орендар, об'єктом - приміщення. Зміст даного правового відношення включає: право орендодавця вимагати від орендаря обумовленої орендної платні і обов'язок - надати житлове приміщення в придатному для користування стані; право орендаря користуватися даним приміщенням і обов'язок - вчасно вносити орендну платню.

4.3. Особисті немайнові права громадян та їх захист.

Норми цивільного права в основному регулюють майнові відносини. Разом з тим **особисті немайнові блага** теж можуть бути об'єктом цивільних правовідносин.

Особисті немайнові права громадян розділяють на дві групи:

1) особисті немайнові права, **не пов'язані з майновими.** Такі ім'я, честь, гідність, ділова репутація.

Під *ім'ям* в широкому сенсі розуміється ім'я, по батькові, прізвище. Кожен громадянин має право вимагати від інших осіб, щоб його називали ім'ям, що належить йому, і не спотворювали його.

Честь - це суспільна оцінка моральних якостей людини. *Гідність* - це самооцінка особи, усвідомлення громадянином своїх якостей. Честь і гідність взаємозв'язані і тому, наприклад, розповсюдження про громадянина помилкових відомостей, що порочать його, рівне принижує і честь, і гідність особи.

Ділова репутація - це суспільна оцінка ділових якостей громадянина.

Честь, гідність і ділова репутація громадян захищаються в судовому порядку. Громадянин, чиї особисті немайнові права порушені, має право вимагати: спростування невідповідних або неправдиво викладених відомостей, що порочать його; відшкодування майнової і моральної шкоди, заподіяної розповсюдженням таких відомостей;

2) особисті немайнові права, *пов'язані з майновими*. До них відносяться авторські права (права на твори науки, літератури, мистецтва), права, суміжні з авторськими (права виконавців, виробників фонограм, організацій віщання), право на відкриття, право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів і послуг, раціоналізаторська пропозиція.

Дана група особистих немайнових прав також захищається в судовому порядку, як правило, шляхом їх відновлення. Наприклад, у разі спотворення імені автора при випуску твору в світ або спотворення змісту твору автор має право вимагати відновлення порушеного права шляхом внесення відповідних виправлень. Крім того, особа, чиє право порушено, має право вимагати відшкодування моральної і матеріальної шкоди (наприклад, повернення незаконно одержаного гонорару).

4.4. Майнові права громадян і юридичних осіб.

Правове регулювання розподілу майнових благ - одне з основних завдань цивільного права. В рамках цивільних правовідносин задовольняються майнові інтереси фізичних і юридичних осіб.

Майнові права розділяють на дві групи: речові права (характерний його приклад - право власності) і права, що витікають із зобов'язань.

Речове право - це безпосередній юридичний зв'язок особи з реччю.

Речові права мають ряд *ознак*:

- 1) їх об'єктом завжди є річ (майно);
- 2) зміст речового права визначається законом. Наприклад, власник телевізора не повинен домовлятися з ким-небудь про те, як він його використовуватиме - права власника (володіння, користування, розпорядження) витікають безпосередньо із закону;

3) речове право є тривалим, тобто термінами не обмежується. Особа отримує (купляє) річ як би навіки, хоча, зрозуміло, коли-небудь ця річ вийде з ладу і стане непотрібною власнику;

4) речове право у разі його порушення підлягає абсолютному захисту. Це означає, що власник має право витребувати свою річ з володіння будь-якої особи, навіть особи, що не є правопорушником.

Речові права за своєю природою статичні. Тим часом без обміну речами неможлива ніяка економічна діяльність. Динаміку майнових відносин, процес переходу цивільних прав і обов'язків від одних осіб до інших «обслуговують» зобов'язання.

Зобов'язання - правовідношення, через яке одна сторона (кредитор) має право вимагати від іншої сторони (боржника) певної поведінки на свою користь. Таким чином, уповноваженою особою (носієм права, витікаючого із зобов'язання) в зобов'язанні є кредитор.

Зобов'язальні відносини володіють наступними *ознаками*:

1) об'єктом зобов'язання є дія (передати річ, виконати роботу, надати послугу);

2) зміст права, витікаючого із зобов'язання, як правило, визначається договором. Наприклад, права орендаря складського приміщення визначаються договором оренди. За межі договору правомочності орендаря не повинні виходити;

3) зобов'язальне відношення завжди обмежене певним терміном, за своєю природою воно закінчується. Тому і права, що витікають із зобов'язання, мають кінцеві терміни;

4) права, що витікають із зобов'язання, захищаються законом відносно. Тобто, у разі невиконання зобов'язання кредитор має право обернути свої претензії тільки до однієї, конкретної особи - боржнику.

Речові права і права, що витікають із зобов'язань, таким чином, є різними сторонами майнових прав громадян і юридичних осіб.

4.5. Право власності і його конституційний захист.

Право власності - центральний інститут цивільного права. Його значення обумовлене тим, що право власності юридично закріплює економічні відносини, що склалися в суспільстві. Конституція України встановила принцип непорушності

(недоторканності) приватної власності. Суть цього принципу полягає в тому, що ніхто не може бути **протиправно** позбавлений права власності. Існують тільки правові підстави для позбавлення права власності:

1) **примусове відчуження** об'єктів права приватної власності. Мотивом такого відчуження може служити виключно суспільна необхідність. Примусове відчуження об'єкту приватної власності в мирний час здійснюється тільки за умови **попереднього** і повного відшкодування його вартості. Примусове відчуження об'єкту приватної власності в умовах військового або надзвичайного положення допускається з **подальшим** повним відшкодуванням його вартості;

2) **конфіскація майна**. Вона може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, об'ємі і порядку, встановлених законом.

Конституція України встановлює також **обмеження** права власності. Використання власності не повинне завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Цивільний кодекс України визначає **право власності як врегульовані законом суспільні відносини по володінню, користуванню і розпорядженню майном**. Зміст права власності розкривається через **правомочність**, що належить власнику, - правові можливості здійснювати певні дії:

1) **володіння** - фактичне володіння річчю, сполучене вважати річ своєю. Фактично володіє річчю і той, хто буквально тримає її в руках, фізично відчуває її, і той, хто має до речі доступ через знаходження речі в своєму господарстві;

2) **користування** - одержувати з речі корисні властивості. Ця головна правомочність власника, свого роду мета права власності. Річ отримується для того, щоб задовольнити особисті, побутові, господарські потреби власника. Користування може здійснюватися в різних формах. Наприклад, колоду можна використовувати як засіб опалювання, для виготовлення дощок, для підпори будівельної конструкції. Важливо лише, щоб користування річчю не порушувало прав інших людей і не було заборонене законом;

3) **розпорядження** - можливість вирішити юридичну і фактичну долю речі: переробити річ, знищити (такі варіанти рішення фактичної долі речі), викинути, передати іншій особі (рішення юридичної долі речі).

Об'єктом права власності можуть виступати різноманітні **речі**, зокрема:

- **споживчі** (знищуються при першому використанні) і **неспоживані** (не втрачають своєї суті при багатократному використанні). Наприклад, продукти, гроші, технічна сировина - споживані речі, а фарфоровий сервіз, меблі, автомобіль - неспоживані;

- **родові** (головна характеристика - вага, об'єм, кількість) і **індивідуально-визначені** (мають індивідуальні, неповторні ознаки). Наприклад, гроші - родова річ, а картина відомого художника - індивідуальна;

- **рухомі** (можуть бути переміщені в просторі без збитку для речі) і **нерухомі** (земля і сполучені з нею об'єкти, а також річкові і морські судна).

Суб'єктами права власності можуть бути фізичні і юридичні особи, Українська держава, територіальні громади. Відповідно до Конституції України і Закону України «Про власність» всі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Конституція України гарантує захист прав всіх суб'єктів права власності і господарювання.

Право власності, крім конституційного права, охороняється нормами цивільного, кримінального, адміністративного і ряду інших галузей права.

Основний цивільно-правовий спосіб захисту права власності - пред'явлення позову. **Позов** - це звернення в суд за захистом порушеного права. Право власності захищається за допомогою таких позовів:

1) **віндікаційний** позов. Він направлений на витребування свого майна з чужого незаконного володіння;

2) **негаторний** позов. Він направлений на усунення перешкод в реалізації правомочності власника. Наприклад, власник не може в повну міру використовувати земельну ділянку, що належить йому, оскільки проїзд до нього загороджений сусідньою будовою. В

даному випадку власник ділянки має право пред'явити негаторний позов.

4.6. Авторське право і суміжні права.

Конституція України гарантує громадянам право на результат своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Авторське право і суміжні права врегульовані Законом України «О авторському праві і суміжних правах» (нова редакція від 12 липня 2001 р.) і поряд інших нормативно-правових актів.

Авторське право - це особисті немайнові і майнові права авторів і їх правонаступників, пов'язані із створенням і використанням творів науки, літератури і мистецтва.

Суміжні права - це права виконавців, виробників фонограм і відеограм і організацій віщання.

В результаті творчої діяльності людини в науковій, літературній і художній сферах виникають конкретні **об'єкти** авторського права:

- 1) літературні письмові твори різного характеру;
- 2) виступи, лекції, промови, проповіді і інші усні твори;
- 3) комп'ютерні програми;
- 4) бази даних;
- 5) музичні твори з текстом і без тексту;
- 6) твори, створені для сценічного показу і їх постановки;
- 7) аудіовізуальні твори;
- 8) витвори образотворчого мистецтва;
- 9) твори архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва;
- 10) фотографічні твори;
- 11) витвори прикладного мистецтва і ряд інших об'єктів.

Суб'єктом авторського права є **автор**. Автор є носієм **особистих немайнових** прав (наприклад, право вимагати визнання свого авторства, згадки імені автора у зв'язку з використанням твору, право на обнародування твору) і **майнових прав** (наприклад, виняткове право на використання твору, право на винагороду). Автор має право передавати свої майнові права іншим особам, зокрема в спадок.

Авторське право і суміжні права охороняються законом. Термін охорони прав автора діє впродовж всього його життя і 50 років після смерті. Право авторства, право на ім'я і право протистояти спотворенню твору охороняються безстроково. Суміжні права охороняються за умови, що це не завдає шкоди автору твору. Термін охорони суміжних прав - 50 років з моменту першої фіксації виконання або постановки, обнародування фонограми або відеограми.

4.7. Zobov'язальне право.

Zobov'язальне право являє собою систему цивільно-правових норм, що регулюють на принципах юридичної рівності, сумлінності і справедливості майнові відносини в сфері товарного і грошового обігу, а також майнові відносини по покриттю заподіяних збитків юридичних і фізичних осіб.

Zobov'язанням є правовідносини, у силу якого одна сторона (боржник) zobov'язана зробити на користь іншої сторони (кредитора) визначену дію (передати майно, зробити послугу, сплатити гроші і т.п.) або утримуватися від визначеної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його zobov'язання. Основним джерелом виникнення zobov'язань є договір.

Договір являє собою угоду двох чи більш сторін, спрямованих на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків.

Договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі дійшли згоди по всіх істотних умовах. Істотними є ті умови договору, що визнані такими законами чи необхідні для договорів даного виду, а також ті умови, відносно яких за заявою однієї із сторін повинно бути досягнуто згоди. Укладається договір шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) іншою стороною.

Договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимога до форми договору не встановлена законом. Якщо сторони домовилися укласти в писемній формі договір, у відношенні якого законом письмова форма не встановлена, то такий договір вважається укладеним з моменту підписання його сторонами.

Зобов'язання повинні виконуватися належним чином відповідно до умов договору, вимогам Цивільного кодексу України й інших актів цивільного законодавства. Боржник повинний виконати свої зобов'язання, а кредитор – особисто прийняти виконання. Виконання зобов'язання може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору не випливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. Якщо в зобов'язанні встановлений термін (період) його виконання, воно повинно бути виконане в цей термін (період). Місце виконання зобов'язання встановлюється в договорі.

Виконання зобов'язань може забезпечуватися неустойкою (штрафом, пенею), поручительством, гарантією, заставою, задатком.

Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума чи інше майно, що боржник повинний передати кредитору у випадку порушення ним зобов'язання.

За договором поручительства поручитель ручається перед кредитором боржника за виконання ним свого зобов'язання і відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

По гарантії банк, інша фінансова організація (гарант) гарантує кредитору (бенефіціару) виконання боржником (принципалом) свого зобов'язання і відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

Задатком є грошова сума чи рухоме майно, що передається кредитору боржником в рахунок належних від нього за договором платежів у підтвердження зобов'язання.

В силу застави кредитор (заставоутримувач) має право у випадку невиконання боржником забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості закладеного майна.

Кредитор, що правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржнику, у випадку невиконання ним в установлений термін зобов'язання по оплаті цієї речі має право притримати її в себе до виконання боржником зобов'язання.

Зобов'язання припиняється частково чи цілком на підставах, встановлених договором чи законом.

Неналежне виконання зобов'язання спричиняє цивільно-правову відповідальність – встановлену законом негативну реакцію

держави на цивільне правопорушення, що виявляється в позбавленні особи визначених прав чи покладання на неї зобов'язань майнового характеру. Зокрема, **порушення зобов'язання може викликати наступні правові наслідки:**

1) припинення зобов'язання внаслідок однобічного відмовлення від зобов'язання, якщо це встановлено договором чи законом, чи розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання;

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків і морального збитку.

Підставами для цивільно-правової відповідальності є: наявність матеріального збитку (у грошовому вираженні – майнових збитків); протиправність поведіння (чи дія бездіяльність); провина; причинно-наслідковий зв'язок між порушенням зобов'язання і заподіяним збитком.

Правила висновку, оформлення і виконання конкретних договорів (купівлі-продажу, дарування, позики, підряду й інших) регламентовані окремими розділами Цивільного кодексу України.

4.8. Спадкування за законом і за заповітом.

Спадкове право — це сукупність цивільно-правових норм, що встановлюють порядок переходу прав і обов'язків померлої особи за правом спадкування.

Власник, після смерті якого залишилося майно, називається **спадкодавцем**. Особи, до яких це майно переходить після смерті його власника, називаються спадкоємцями.

Майно, що залишилося після смерті його власника, називається спадковим майном, або **спадщиною**. Слід, зауважити, що спадщина складається з прав і обов'язків спадкодавця, тобто до складу спадщини входять і його борги (невиконані зобов'язання, неоплачені кредити тощо), якщо вони в нього були на день смерті. Спадкоємець має право приймати таку спадщину чи відмовитися від неї.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема: особисті немайнові права; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх

установчими документами; право на відшкодування шкоди у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, на пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; права та обов'язки особи як кредитора або боржника.

Спадщина відкривається тільки після смерті громадян (фізичних осіб). Після ліквідації юридичних осіб спадкування не буває. Тому спадкодавцями можуть бути тільки громадяни, а спадкоємцями можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Спадкування між живими не буває.

Часом відкриття спадщини, визнається день смерті спадкодавця, а оголошений, його померлим набирає законної сили після відповідного рішення суду.

Місцем відкриття спадщини визнається останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме, місцезнаходження майна чи основної його частини.

Нормами цивільного права встановлюються дві підстави спадкування: за законом і за заповітом. Можливе одночасне спадкування і за заповітом, і за законом (наприклад, частина майна спадкодавцем заповідана, а інша частина успадковується за законом).

Спадкоємство за законом має місце, якщо:

- заповіту немає;
- заповіт визнано недійсним;
- спадкоємці, призначені в заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовилися прийняти її.

Часом відкриття спадщини визнається день смерті спадкоємця, день, коли набирає чинності рішення суду про оголошення особи померлою.

Спадкоємцями можуть бути громадяни, юридичні особи та держава. Суб'єктивне право на спадщину у спадкоємців виникає в разі смерті спадкодавця або визнання його в установленому порядку померлим. До громадян як спадкоємців належать особи, які були живими на момент смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за життя і народжені після його смерті. Громадяни та держава можуть бути спадкоємцями як за заповітом, так і за законом. Юридичні особи можуть бути спадкоємцями лише за заповітом.

Спадкоємцями можуть бути також іноземні громадяни та особи без громадянства.

Якщо немає спадкоємців ні за законом, ні за заповітом, або жоден із спадкоємців не прийняв спадщини, або всі спадкоємці позбавлені заповідачем спадщини, майно померлого за правом спадкоємства переходить до територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Цивільне законодавство встановлює суворі обмеження щодо спадкоємців. Зокрема, **усуваються від спадщини особи**, які:

1) умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;

2) умисно перешкоджали спадкоємцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих або інших осіб, або ж сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

3) батьки після дітей, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини;

4) батьки (всиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання покладених на них за законом обов'язків щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

Крім того, **не мають права на спадкування** за законом один після одного особи, шлюб між якими визнаний недійсним. Особа також може не мати права на спадкування за законом відповідно до рішення суду, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, важку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Згідно з чинним законодавством в Україні **встановлено п'ять черг спадкоємців**.

У першу чергу право на спадкування за законом одержують діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

У другу чергу право на спадкування за законом одержують рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

У третю чергу право на спадкування за законом одержують рідні дядько та тітка спадкодавця.

У четверту чергу право на спадкування за законом одержують особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі наступного ступеня споріднення усувають від спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. У зазначену чергу право на спадкування . За законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. При цьому утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним засобом для життя.

Слід мати на увазі, що кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, встановлених чинним цивільним законодавством. Черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченою угодою заінтересованих спадкоємців, укладеною після відкриття спадщини. Крім того, за рішенням суду особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка закликає до спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

У разі спадкування за законом усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі — з другого, прирівнюються до родичів за походженням.

Цивільний кодекс України встановлює право на обов'язкову частку у спадщині.

Зокрема, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

До обов'язкової частки зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість відповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця. Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перейшла до нього і перевищує обов'язкову частку.

Порядок укладення й посвідчення заповіту регламентується чинним законодавством, згідно з яким кожен дієздатний громадянин може особисто розпоряджатися своїм майном на випадок смерті. До заповіту Цивільний кодекс України встановлює відповідні вимоги. Оскільки *заповіт* — це не договір, а односторонній правочин, за яким права та обов'язки для інших осіб виникають за волевиявленням заповідача, то до заповіту встановлюються такі самі умови його дійсності, як до будь-якого договору, а саме:

- а) заповіт має бути складений тільки дієздатною особою;
- б) заповіт повинен бути складений у формі, що визначена законом;
- в) зміст заповіту має відповідати вимогам чинного законодавства;
- г) заповіт має бути складений тільки з власного бажання заповідача.

Заповіт повинен бути укладений в письмовій формі, де зазначаються місце й час його укладення. Заповіт має бути власноручно підписаним і нотаріально посвідченим. Якщо спадкодавець через фізичні вади не може власноручно підписати заповіт, то за його дорученням заповіт може бути підписаний іншою особою, при цьому робиться позначка про причини, через які громадянин не зміг сам зробити підпис. Заповіт не може підписувати особа, на користь якої його зроблено. Заповіт повинен

бути укладений так, щоб розпорядження спадкодавця не спричинило непорозумінь або спорів після відкриття спадщини.

Згідно з чинним цивільним законодавством важливе місце у вирішенні питань щодо спадкування майна належить **спадковому договору**, відповідно до якого сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача), взамін чого стає власником майна відчужувача у разі його смерті.

Сторонами у спадковому договорі є відчужувач (подружжя, один з подружжя або інша особа) та набувач — фізична або юридична особа.

Зазначений вид договору має складатися у письмовій формі та посвідчуватися нотаріусом.

Набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний до вчинення будь-яких дій майнового чи немайнового характеру як до відкриття, так і після відкриття спадщини.

На майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус, який посвідчив цей договір, накладає заборону відчуження. У зв'язку з цим заповіт, який відчужувач склав щодо майна, зазначеного у спадковому договорі, є повністю або частково недійсним. Відчужувач має право призначити особу, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після його смерті, а у разі її відсутності контроль за виконанням спадкового договору здійснює нотаріус за місцем відкриття спадщини.

Спадковий договір може бути розірвано судом:

1) на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень;

2) на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача.

Після відкриття спадщини державна нотаріальна контора за місцем її відкриття чи за місцезнаходженням спадкового майна, а в населених пунктах, де немає нотаріуса — відповідні органи місцевого самоврядування, вживає заходів з охорони спадкового майна, коли це потрібно в інтересах держави, спадкоємців, відказоодержувачів або кредиторів.

Спадкоємцям, які прийняли належну їм за заповітом чи за законом спадщину, державна нотаріальна контора за місцем відкриття спадщини видає свідоцтво про право на спадщину.

Свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення шестимісячного терміну від дня відкриття спадщини.

Контрольні запитання до теми 4:

1. *Поняття та структура цивільних правовідносин.*
 2. *Характеристика особистих немайнових прав.*
 3. *Характеристика майнових прав громадян та юридичних осіб.*
 4. *Елементи права власності.*
 5. *Порядок захисту права власності.*
 6. *Поняття авторського права та суміжних прав.*
 7. *Охарактеризувати сутність зобов'язального права.*
 8. *Види забезпечень зобов'язань.*
 9. *Характеристика спадкування за законом і за заповітом.*
- Література: 1, 2, 26.

Тема 5. Сімейне право.

5.1. Загальні принципи правового регулювання сімейних відносин.

5.2. Умови укладення шлюбу та порядок його реєстрації.

5.3. Недійсність шлюбу.

5.4. Особисті немайнові права і обов'язки подружжя.

5.5. Право власності подружжя.

5.6. Припинення шлюбу.

5.7. Майнові права і обов'язки батьків і дітей.

5.1. Загальні принципи правового регулювання сімейних відносин.

Сімейне право являє собою сукупність правових норм, що регулюють особисті і зв'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають у шлюбі, виходячи з приналежності до родини. Тобто галузь сімейного права регулює відносини між подружжям про порядок вступу в шлюб, особисті і майнові відносини між ними, порядок і умови припинення шлюбу, відносини між батьками, дітьми й іншими родичами. Крім того, нормами

сімейного права регулюються відносини усиновлення (удочеріння), опіки, піклування і т.п.

Основними джерелами сімейного права є Конституція України і Сімейний кодекс України. Так, стаття 51 Конституції України проголошує, що шлюб у нашому суспільстві ґрунтується на вільній угоді чоловіка і жінки. Кожний з подружжя має рівні права й обов'язки в шлюбі. Родина, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Сімейний кодекс України, що вступив у дію з 1 січня 2004 року, визначає принципи шлюбу, особисті немайнові і майнові права й обов'язки подружжя, підстави для виникнення і зміст особистих немайнових і майнових прав батьків і дітей, усиновителів і усиновлених, інших членів родини і родичів.

Родина є первинним і основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, що спільно проживають, зв'язані загальним побутом і мають взаємні права й обов'язки. Проживання однією родиною чоловіка і жінки без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав і обов'язків подружжя. Однак шлюб не може бути основою для надання особі яких-небудь пільг чи переваг, а також для обмеження його прав і свобод, встановлених Конституцією і законами України.

Регулювання сімейних відносин в Україні має свою мету, а саме:

- зміцнення родини як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- твердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми й іншими членами родини;
- побудова сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові і поваги, взаємної допомоги і підтримки;
- забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного і фізичного розвитку.

Сімейні відносини регулюються на принципах справедливості, сумлінності і розумності відповідно до моральних устоїв суспільства. Сімейні відносини регулюються тільки в тій частині, у якій це є можливим з погляду їхніх учасників і інтересів суспільства, тобто регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням прав на таємницю особистого життя їхніх учасників,

їхнього права на особисту волю і неприпустимості свавільного втручання в сімейне життя. Учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень по расових ознаках, кольору шкіри, статі, політичним, релігійним і іншим переконанням, етнічному і соціальному походженню, матеріальному становищу, місцю проживання, по мовній і іншій ознаках. Регулювання сімейних відносин повинне здійснюватися з максимально можливим врахуванням інтересів дитини і непрацездатних членів родини.

5.2. Умови укладення шлюбу та порядок його реєстрації.

Шлюб - це сімейний союз чоловіка і жінки, зареєстрований в державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Таким чином, не зареєстроване офіційними органами держави проживання жінки і чоловіка однією сім'єю не створює браку і не породжує подружніх правовідносин. Релігійний обряд укладення шлюбу не заборонений, але він не має юридичної сили.

Умови укладення шлюбу:

- 1) **взаємна згода** осіб, укладаючих шлюб;
- 2) досягнення **шлюбного віку**. Він складає 18 років для чоловіків, 17 років - для жінок. За заявою особи, що досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надане право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам;
- 3) **медичне обстеження** осіб, що укладають шлюб.

Навіть за наявності вказаних умов шлюб не може бути укладений, якщо є до того **юридичні перешкоди**:

- 1) перебування в іншому, **нерозірваному шлюбі**. Законодавство України виходить з принципу одношлюбності, тобто чоловік і жінка можуть перебувати тільки в одному шлюбі;

- 2) **родинні відносини**. Не допускається шлюб між прямими родичами (наприклад, між дідом і внучкою), між повнорідними і неповнорідними (що мають загальну матір або загального батька) братом і сестрою, двоюрідними братом і сестрою, рідними тіткою, дядьком і племінником, племінницею. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновителя і усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, ним усиновленими. Не можуть перебувати в шлюбі усиновитель і усиновлена ним дитина, за винятком випадку відміни усиновлення;

3) **недієдатність** одного зі вступаючих до шлюбу, встановлена в судовому порядку.

Законодавство України встановлює реєстраційний порядок укладення шлюбу. **Державна реєстрація шлюбу** встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою і чоловіком, охорона прав і інтересів подружжя, їх дітей, а також на користь держави і суспільства.

Охочі одружитися особисто подають заяву в державний орган реєстрації актів цивільного стану (РАДС) за їх вибором. Працівники органу РАДС зобов'язані ознайомити тих, що подали заяву з їх правами і обов'язками як майбутнього подружжя і батьків, попередити про відповідальність за приховування перешкод до реєстрації шлюбу.

Подача заяви про реєстрацію шлюбу є **зарученням**. Воно не створює обов'язки одружитися, проте породжує певні майнові обов'язки. Особа, яка відмовилася одружитися, зобов'язана відшкодувати іншій особі витрати, понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу і весілля.

Укладення шлюбу відбувається після закінчення місячного терміну з дня подачі заяви. За наявності поважних причин цей термін може бути скорочений. Присутність нареченого і нареченої у момент реєстрації є обов'язковою. Реєстрація шлюбу через представника не допускається.

Вступаючі до шлюбу мають право вибрати прізвище одного з них як загальне прізвище, іменуватися дошлюбним прізвищем або приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої.

Державна реєстрація шлюбу закріплюється Свідомством про шлюб, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

5.3. Недійсність шлюбу.

Шлюб може бути визнаний **недійсним**, якщо він був укладений з порушенням сімейного законодавства. Рішення про недійсність шлюбу приймає відповідний орган РАДС або суд.

Орган **РАДС** за заявою зацікавленої особи **анулює шлюб**, якщо він зареєстрований:

1) з особою, що одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;

2) між родичами по прямій лінії або між рідними братом і сестрою;

3) з недієздатною особою.

Шлюб визнається **недійсним** за рішенням **суду**, якщо він був зареєстрований:

1) без вільної згоди чоловіка і жінки або без наміру створити сім'ю (**фіктивний шлюб**). Якщо на момент розгляду справи судом вказані обставини відпали, то брак не може бути визнаний недійсним;

2) між усиновителем і усиновленою ним дитиною (у разі нескасованого усиновлення);

3) між двоюрідними братом і сестрою; між тіткою, дядьком і племінником, племінницею;

4) з особою, що приховала свою важку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого чоловіка і/чи їх нащадків;

5) з особою, що не досягла шлюбного віку, якій не було надане право на шлюб.

Позов про визнання шлюбу недійсним може бути пред'явлений одним з подружжя, батьками (опікуном, опікуном), органом опіки і опікування, прокурором, особами, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу.

Визнання шлюбу недійсним означає, що права і обов'язки подружжя з моменту реєстрації шлюбу не виникали. Але діти, що народилися в недійсному шлюбі мають ті ж права і обов'язки, що і діти, народжені в дійсному шлюбі.

5.4. Особисті немайнові права і обов'язки подружжя.

Шлюб породжує для подружжя рівні особисті немайнові права і обов'язки.

Подружжя має право на:

1) **материнство і батьківство**. Небажання або нездатність мати дитини може бути причиною для розірвання шлюбу;

2) **пошана своєї індивідуальності**, звичок і симпатій;

3) **фізичний і духовний розвиток**, отримання **освіти**, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці і відпочинку;

4) **зміна прізвища** після реєстрації шлюбу. В цьому випадку орган РАДС видає нове Свідоцтво про реєстрацію браку;

- 5) розподіл між собою обов'язків в сім'ї і *сумісне рішення* питань життя сім'ї на основі рівності;
- 6) *вільний вибір місця проживання*;
- 7) *припинення шлюбних відносин*.

Подружжя зобов'язане:

- 1) спільно піклуватися про побудову сімейних відносин на відчуттях *взаємної любові, пошани, дружби, взаємодопомоги*;
- 2) спільно піклуватися про *матеріальне забезпечення* сім'ї;
- 3) вагітній дружині повинні бути створені умови для збереження її здоров'я і народження здорової дитини; а дружині-матері - умови для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав і обов'язків.

5.5. Право власності подружжя.

Майно подружжя є матеріальною базою існування сім'ї. Сімейний кодекс України встановлює два режими власності подружжя: *особиста приватна* власність дружини і чоловіка; *загальна сумісна* власність подружжя.

Особиста приватна власність чоловіка, дружини розповсюджується на:

- 1) майно, що належало йому, їй до шлюбу;
- 2) майно, одержане в період шлюбу в подарунок або по спадку;
- 3) майно, придбане за особисті його, її кошти;
- 4) речі індивідуального користування, навіть якщо придбані за рахунок загальних коштів подружжя;
- 5) премії і нагороди, одержані за особисті заслуги;
- 6) кошти, одержані у відшкодування матеріального або морального збитку;
- 7) страхові кошти;
- 8) здобутки і доходи (дивіденди) від речей, що знаходяться в особистій приватній власності.

Право особистої приватної власності повинне здійснюватися подружжям з урахуванням інтересів сім'ї, в першу чергу дітей.

Майно, зокрема - грошові кошти - нажите подружжям під час шлюбу, належить їм на праві загальної **сумісної власності**. Таким майном подружжя володіє, користується і розпоряджається на

рівних правах. Розірвання шлюбу не припиняє права загальної сумісної власності. І навпаки, незалежно від розірвання шлюбу подружжя має право на розділ загальної сумісної власності. Долі подружжя в загальній власності є рівними, якщо інше не встановлене договором між ними або за рішенням суду.

5.6. Припинення шлюбу.

Шлюб припиняється унаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя. За життя подружжя припинення шлюбу можливо тільки шляхом **розлучення** за заявою одного з подружжя або сумісною заявою. Розлучення здійснюється офіційним шляхом - в органах РАДС або судом.

Органи РАДС розривають шлюб в наступних випадках:

1) *за сумісною заявою подружжя, що не має дітей;*

2) *по заяві одного з подружжя, якщо інший визнаний:*

безвісно відсутнім; визнаний недієздатним; засуджений за скоєння злочину до позбавлення волі на термін не менше трьох років.

Суд розриває шлюб в наступних випадках:

1) *за заявою подружжя, що має дітей.* До заяви повинен бути прикладений письмовий договір про те, з ким житимуть діти, і як в їх утриманні і вихованні братиме участь батько чи мати, що живе окремо;

2) *за позовом одного з подружжя.*

Не може бути пред'явлений позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини і протягом одного року після народження дитини (крім випадків, коли один з подружжя зробив протиправне посягання, що має ознаки злочину, проти іншого з подружжя або дитини, або коли батьківство майбутньої дитини визнане іншою особою).

При розгляді справи про розірвання шлюбу суд повинен встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя і зобов'язаний вжити заходи до їх примирення. Шлюб розривається лише в тому випадку, якщо суд дійде висновку про неможливість подальшого сумісного життя подружжя. Шлюб вважається припиненим з моменту реєстрації розлучення в органах РАДС. При цьому видається Свідоцтво про розірвання шлюбу.

Жінка і чоловік, шлюб між якими був розірваний, мають право подати до суду заява про **відновлення** їх шлюбу, якщо ніхто з них не перебував після цього в повторному шлюбі.

5.7. Майнові права і обов'язки батьків і дітей.

Майнові права і обов'язки батьків і дітей пов'язані з власністю і матеріальним змістом. Подібно до майна подружжя, майно батьків і дітей може бути **загальним і роздільним**. Майном неповнолітніх дітей управляють батьки.

Права і обов'язки батьків і дітей по матеріальному змісту є **взаємними**. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, що знаходяться на навчанні (до 23 років), непрацевдатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацевдатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Як правило, обов'язки по матеріальному змісту виконуються добровільно. У разі ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей в судовому порядку можуть стягатися аліменти.

При визначенні розміру аліментів на дитину суд бере до уваги стан здоров'я і матеріальне положення дитини, стан здоров'я і матеріальне положення платника аліментів і інші істотні обставини. Але у будь-якому випадку розмір аліментів на одну дитину не може бути менш, чим неоподатковуваний мінімум заробітної платні. Аліменти підлягають виплаті щомісячно. Крім того, батьки зобов'язані брати участь в додаткових витратах на дитину (у разі хвороби, каліцтва, з метою розвитку здібностей дитини і т.д.).

Батьки можуть бути звільнені від сплати аліментів, якщо дохід дитини набагато перевищує їх доходи і повністю забезпечує всі потреби дитини. Виплата аліментів може бути припинена за договором про передачу дитині права власності на нерухоме майно.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, якщо вони непрацевдатні і потребують матеріальної допомоги. Такий обов'язок не виникає, якщо батьки були позбавлені батьківських прав і не відновлені в батьківських правах.

Контрольні запитання до теми 5:

- 1. Характеристика основних джерел сімейного права.*
- 2. Поняття шлюбу та умови його укладання.*
- 3. Підстави недійсності шлюбу.*
- 4. Характеристика немайнових прав та обов'язків подружжя.*
- 5. Охарактеризувати право власності подружжя.*
- 6. Підстави та порядок припинення шлюбу.*
- 7. Охарактеризувати майнові права та обов'язки батьків та дітей.*

Література: 1, 2, 24, 32.

Тема 6. Трудове право.

6.1 Основні принципи трудового права України.

6.2. Поняття, сторони і зміст трудового договору.

6.3. Трудові правовідносини.

6.4. Колективний договір.

6.5. Робочий час і його види.

6.6. Поняття і види відпочинку.

6.7. Оплата праці.

6.8. Трудова дисципліна. Правила внутрішнього трудового розпорядку.

6.9. Індивідуальні та колективні трудові суперечки.

6.1 Основні принципи трудового права України.

Життя будь-якої людини в суспільстві пов'язане з трудовою діяльністю, що є основним джерелом одержуваних нею матеріальних благ. Тому трудове право є однієї з ведучих галузей сучасного права України.

Трудове право регулює відносини, що виникають у процесі реалізації особою свого конституційного права на працю. Трудове право, по своїй суті, є правом захисту інтересів робітників і представляє систему норм, що містять, з одного боку, комплекс гарантій для найманих робітників, а з іншого, - визначених зобов'язань для роботодавців.

Предметом трудового права є складна система трудових відносин, серед яких виділяється система індивідуальних відносин трудового найму і система колективних трудових відносин.

Основними суб'єктами трудового права є сторони трудових відносин – працівники і роботодавці.

Найбільш важливі принципи трудового права закріплені в джерелах трудового права, до яких відноситься Конституція України, Кодекс законів про працю України (КЗпП), ратифіковані нашою державою конвенції і рекомендації Міжнародної Організації Праці (МОП), підзаконні нормативно-правові акти, акти соціального партнерства, акти місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, локальні нормативно-правові акти.

До основних принципів трудового права відносять:

- свобода вибору праці;
- заборона використання примусової праці і дискримінації в трудових відносинах;
- забезпечення права кожного вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці і вибирати вид діяльності;
- захист трудових прав працівників;
- забезпечення права на охорону здоров'я в процесі праці;
- забезпечення права на винагороду за працю;
- установлення механізму соціального партнерства в країні й інші;

Особливістю трудового права є застосування принципу єдності і диференціації в правовому регулюванні трудових відносин. Тому норми трудового права можна розділити на дві групи:

- 1) **загальні норми**, що поширюються на всіх працівників;
- 2) **спеціальні норми**, розповсюджені тільки на визначені категорії працівників (неповнолітніх, інвалідів, жінок і т.д.)

Основні права працівників закріплені в КЗпП. Це право на працю, на відпочинок, на здорові і безпечні умови праці, на об'єднання в професійні союзи і на вирішення колективних трудових суперечок (конфліктів), на участь у керуванні підприємством, на матеріальне забезпечення в старості, а також у випадку хвороби, повної чи часткової втрати працездатності, на

матеріальну допомогу у випадку безробіття, на право звертання до суду для розв'язання трудових суперечок.

У свою чергу працівники зобов'язані трудитися чесно і сумлінно, вчасно і точно виконувати розпорядження власника чи уповноваженого ним органа, дотримуватися трудової і технологічної дисципліни, виконувати вимоги нормативних актів про охорону праці, дбайливо відноситися до майна власника, з яким укладений трудовий договір.

Роботодавцем в Україні може виступати як держава, так і державні і комунальні підприємства, установи й організації, приватні підприємства і фізичні особи.

Держава в Україні проводить активну політику в сфері зайнятості населення і забезпечує додаткові гарантії працездатним громадянам у працездатному віці, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці (жінкам, що мають дітей; самотнім матерям; особам передпенсійного віку і т.п.)

Спеціальним органом працевлаштування в Україні виступає державна служба зайнятості. Тому не працюючі громадяни, що звертаються за сприянням у працевлаштуванні, підлягають реєстрації в службі зайнятості.

У випадку відсутності придатної роботи громадянину надається правовий **статус безробітного**, який включає основні права, обов'язки і гарантії, включаючи виплату грошової допомоги по безробіттю.

6.2. Поняття, сторони і зміст трудового договору.

У переважній більшості трудові відносини виникають на основі особливого юридичного факту - трудового договору.

Трудовий договір - це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації, відповідно до якої працівник зобов'язується виконувати певну роботу з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівнику заробітну платню і забезпечувати необхідні умови праці.

Сторони (учасники) трудового договору:

1) **працівник.** Для того, щоб укласти трудовий договір, особа

повинна володіти трудовою правоздатністю і дієздатністю (правосуб'єктністю).

Трудова правосуб'єктність за своїм характером відрізняється від цивільної правосуб'єктності. Вона має інші вікові межі: виникає з досягненням віку 16 років. У виняткових випадках за згодою одного з батьків (усиновителів) або опікуна допускається прийом на роботу особи, що досягла 15 років. Можливий прийом на роботу учнів у вільний від навчання час при досягненні ними 14 років з відома одного з батьків (усиновителів) або опікуна. Важливо, щоб виконувана таким працівником робота була легкою, не заподіювала шкоди здоров'ю і не порушувала процес навчання.

Трудовою правосуб'єктністю можуть володіти особи, визнані у зв'язку з душевною хворобою або недоумством недієздатними;

2) **роботодавець**. Як особа, що надає роботу, може виступати власник засобів виробництва – юридична особа (підприємство, установа, організація) або уповноважений власником орган. Роботодавцем може бути і фізична особа - наприклад підприємець який здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, особу, що наймає хатню робітницю, гувернантку.

Зміст трудового договору складають умови, по яких досягнута угода між працівником і роботодавцем. Умови розділяють на дві групи:

1) **необхідні (обов'язкові)** умови, без яких трудовий договір неможливий. Такі - місце роботи, трудова функція (тобто певна робота, яку виконуватиме працівник), дата початку роботи, оплата праці;

2) **додаткові (факультативні)** умови. Дана група умов стає обов'язковою тільки при включенні їх в трудовий договір. Інакше кажучи, трудовий договір може бути укладений і без додаткових умов. Такі, наприклад, випробувальний термін при прийомі на роботу, робота на умовах неповного робочого часу, пільги і послуги з соціального забезпечення і т.д.

Умови трудового договору не повинні погіршувати положення працівника в порівнянні з чинним законодавством. Інакше такий договір визнається недійсним.

Трудовий договір може укладатися на:

- невизначений термін (безстроковий договір);

- визначений термін;
- на час виконання певної роботи.

Трудовий договір, роботодавцем в якому виступає фізична особа, повинен бути зареєстрований в державній службі зайнятості.

6.3. Трудові правовідносини.

З часу неолітичної революції життя людини і існування суспільства можливі лише за умови трудової діяльності людей.

Для участі в трудовій діяльності необхідні, з одного боку, засоби і предмети праці, а з іншого - здібність до праці (робоча сила). Далеко не завжди одна і та ж особа є одночасно власником засобів виробництва і носієм робочої сили. Найчастіше працівник і власник - це різні особи.

Трудове відношення - це суспільне відношення між працівником і власником засобів виробництва (роботодавцем), в силу якого роботодавець використовує і оплачує здібність працівника до праці.

Трудове правовідношення, як і все інші правовідносини, має свою структуру:

1) *суб'єкти*. Ними є, з одного боку, працівник, з іншого боку - роботодавець. Як останнім може виступати власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган або ж фізична особа (наприклад, індивідуальний підприємець);

2) *об'єкт*. Об'єктом трудового правовідношення є трудова діяльність і її результати (матеріальні і духовні цінності);

3) *зміст*. Зміст трудового правовідношення складають права і обов'язки працівника і права і обов'язки роботодавця.

Працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену трудовим договором, і підкорятися встановленим правилам внутрішнього трудового розпорядку. *Працівник має право* на здорові і безпечні умови праці, право на своєчасну і повну оплату його праці.

Роботодавець зобов'язаний забезпечити умови для трудової діяльності працівника (надати інструменти, матеріали), забезпечити безпеку праці. В той же час він *має право* зажадати виконання трудової функції працівником відповідно до трудового договору.

6.4. Колективний договір.

Особливістю трудового права є те, що в ньому одним з джерел правових норм, разом із законами і підзаконними актами, виступає колективний договір.

Колективний договір - це угода між роботодавцем і профспілковим органом (або представниками трудового колективу), що містить правові норми з питань оплати праці, інших соціальних і трудових прав працівників.

Колективний договір - це локальний правовий акт, що діє в межах організації, де він прийнятий, протягом встановленого терміну. Колективні договори підлягаютьповідомній реєстрації органами виконавчої влади.

Колективний договір укладається на основі чинного законодавства. Тому не допускається укладення угод, що погіршують положення працівників в порівнянні із законодавством.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання працівників і роботодавця по регулюванню виробничих, трудових, соціально-економічних відносин. Зокрема, зміст колективного договору включає:

- 1) зміни у організації виробництва і праці;
- 2) міри по забезпеченню продуктивної зайнятості;
- 3) нормування і оплату праці (розміри заробітної платні і інших виплат);
- 4) встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- 5) форми участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку (якщо це передбачено статутом організації);
- 6) режим роботи;
- 7) умови і охорону праці;
- 8) забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організацію оздоровлення і відпочинку працівників і ряд інших заходів.

6.5. Робочий час і його види.

Робочий час - це встановлений законодавством, колективним договором і трудовим договором час, протягом якого працівник зобов'язаний виконувати трудову функцію.

Кодекс законів про працю України встановлює **нормальну**

тривалість робочого часу - 40 годин в тиждень. Колективним або трудовим договором може бути встановлена менша норма, але у жодному випадку не більша норма тривалості робочого часу. Інакше кажучи, нормальна кількість робочого часу в робочому тижні є в той же час **максимально допустимою**.

Разом з нормальним робочим часом існують інші **види робочого часу**:

1) **Скорочений робочий час** передбачений законодавством для ряду категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного або трудового договору. Скорочення робочого часу не відображається на розмірі оплати праці - вона є такою ж, як і при нормальній тривалості робочого часу. *Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:*

- для неповнолітніх (осіб, що не досягли 18-річного віку);
- для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці;
- для інших категорій працівників, чия праця вимагає особливих фізичних або розумових зусиль (вчителі, лікарі і ін.).

Крім того, робота в нічний час (з 10 годин вечора до 6 годин ранку) і робота напередодні святкових і неробочих днів скорочується на одну годину для всіх категорій працівників;

2) **Неповний робочий час**. Даний вид робочого часу встановлюється трудовим договором. На відміну від скороченого робочого часу оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу. Неповний робочий час може бути за угодою з роботодавцем встановлено для будь-якого працівника, але у ряді випадків роботодавець зобов'язаний на прохання працівника встановити неповний робочий день або неповний робочий тиждень:

- для вагітної жінки;
- для жінки, що має дитину у віці до 14 років або дитину - інваліда;
- для особи, що здійснює догляд за хворим членом сім'ї.

3) **понаднормова робота**. Понаднормовою вважається робота понад встановленої тривалості робочого часу. Вона допускається у виняткових випадках (соціальне або стихійне лихо, виробнича

аварія, гостра виробнича необхідність). До понаднормових робіт заборонено привертати вагітних жінок; жінок, що мають дітей до 3 років; неповнолітніх, осіб, що навчаються в середніх загальноосвітніх школах або професійно-технічних училищах, без відриву від виробництва. Тривалість понаднормових робіт не повинна перевищувати 4 годин протягом двох днів підряд і 120 годин в рік.

6.6. Поняття і види відпочинку.

Право на відпочинок є одним з конституційних прав працівника.

Час відпочинку - це частина календарного часу, протягом якого працівник має право не виконувати трудові обов'язки і яке він може використовувати на свій розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення працездатності.

Існують наступні **види часу відпочинку**:

1) *перерва в роботі*. Перерва в роботі надається для відпочинку і харчування (не більше 2 годин). Перерва не включається в робочий час. Її початок і закінчення встановлюються правилами внутрішнього розпорядку;

2) *щоденний (міжзмінний) відпочинок*. Його тривалість - не менш подвійної тривалості робочого дня за винятком перерви в роботі. Наприклад, якщо робочий день складає 8 годин, а перерва в роботі - 1 годину, то тривалість між змінного відпочинку: $16 - 1 = 15$ годин;

3) *щотижневий відпочинок (вихідні дні)*. Тривалість цього виду відпочинку повинна бути не менше 42 годин. При п'ятиденному робочому тижні вихідними є два, а при шестиденному робочому тижні - один день. Загальним вихідним вдень є неділя, а другий вихідний день повинен, як правило, надаватися підряд із загальним вихідним днем;

4) *святкові і неробочі дні*. Ці дні відпочинку встановлені законодавчо: 1 січня (Новий рік), 7 січня (Різдво Христове), 8 березня (Міжнародний жіночий день), 1 і 2 травня (День міжнародної солідарності трудящих), 9 травня (День Перемоги), 28 червня (День Конституції України), 24 серпня (День незалежності України). Крім того, робота не проводиться в дні Великодня і

Трійці. Якщо вихідний і святковий день співпадають, вихідний день переноситься на наступний після святкового робочий день;

5) **відпустка**. Згідно Закону України «Про відпустки» (15 листопада 1996г.) встановлені наступні види відпусток:

- щорічні відпустки, що включають основну відпустку (тривалість - **не менше 24 календарних днів**), додаткова відпустка за роботу з шкідливими і важкими умовами праці, додаткова відпустка за особливий характер роботи;

- додаткові відпустки у зв'язку з навчанням без відриву від виробництва;

- творча відпустка (для завершення дисертаційного дослідження, написання підручника і т.д.);

- соціальні відпустки, що включають відпустку по вагітності і родам, відпустка по догляду за дитиною до досягнення їм трирічного віку, додаткова відпустка жінці, що має двох і більш дітей у віці до 15 років;

- відпустка без збереження заробітної платні.

6.7. Оплата праці.

Заробітна платня - це винагорода, як правило, в грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівнику за виконану ним роботу.

Розмір заробітної платні залежить від декількох чинників: складності і умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці і господарської діяльності підприємства.

Структура заробітної платні:

1) **основна заробітна платня**. Вона є винагородою за виконану роботу відповідно до норм праці. Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і підрядних розцінок для робочих і посадових окладів для службовців;

2) **додаткова заробітна платня**. Ця винагорода за працю понад встановлені норми, за трудові успіхи, винахідливість, за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, премії. Причому вони можуть бути встановлені як чинним законодавством, так і розпорядженням роботодавця.

Існують дві сфери регулювання заробітної платні: на державному і договірному рівнях.

На державному рівні встановлена **мінімальна заробітна платня** - розмір заробітної платні за просту, некваліфіковану роботу, нижче якого не може проводитися оплата праці. Мінімальна заробітна платня є обов'язковою на всій території України для підприємств всіх форм власності.

Розмір мінімальної заробітної платні встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України, як правило, один раз на рік під час затвердження Державного Бюджету України. Розмір мінімальної заробітної платні переглядається залежно від зростання індексу цін на споживчі товари і тарифи на послуги.

На державному рівні також встановлюється розмір заробітної платні працівників державних і комунальних підприємств, а також працівників установ і організацій, які фінансуються з Державного бюджету або місцевих бюджетів.

Договірне регулювання оплати праці здійснюється шляхом включення відповідних норм в зміст колективного договору.

6.8. Трудова дисципліна. Правила внутрішнього трудового розпорядку.

Трудова дисципліна - це інститут трудового права України, регулюючий внутрішній трудовий розпорядок, що встановлює трудові права і обов'язки працівників і адміністрації, заходи заохочення і покарання за виконання або невиконання трудових обов'язків.

Норми даного інституту містяться в Кодексі законів про працю України, спеціальних нормативно-правових акти (наприклад, в статутах і положеннях про дисципліну в різних галузях економіки, дисциплінарних статутах державних службовців), а також в локальних актах. До останніх належать правила внутрішнього трудового розпорядку.

Правила внутрішнього трудового розпорядку - локальний нормативно-правовий акт, що приймається і діє виключно в межах підприємства, установи, організації. Правила внутрішнього трудового розпорядку затверджуються трудовим колективом за

поданням власника (роботодавця) і профспілкового комітету на основі типових правил внутрішнього трудового розпорядку.

Трудова дисципліна забезпечується шляхом застосування двох основних методів дії на працівника - переконання і примушення.

Метод переконання заснований на вихованні у працівника свідомого відношення до своїх трудових обов'язків, на формуванні у нього стійкого бажання сумлінно працювати. Юридичне втілення методу – **міри дисциплінарного заохочення** (оголошення подяки, видача премії, нагородження цінним подарунком і т.д.).

Метод примушення - спосіб дії на працівника, що забезпечує виконання ним трудових обов'язків всупереч його волі. Юридична форма даного методу - **дисциплінарні стягнення** (догана, звільнення).

6.9. Індивідуальні та колективні трудові суперечки.

Індивідуальна трудова суперечка - це розбіжності між працівником і роботодавцем з питань застосування норм трудового законодавства, про які заявлено в орган, компетентний розглядати трудові суперечки.

Порядок розгляду індивідуальних трудових суперечок врегульований розділом XV Кодексу законів про працю України і цивільно-процесуальним кодексом України.

Індивідуальні трудові суперечки розглядаються **комісіями по трудових суперечках і місцевими судами. Комісія по трудових суперечках (КТС)** обирається трудовим колективом з чисельністю працюючих не менше 15 чоловік.

Працівник може звернутися в КТС в тримісячний термін з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення своїх прав. Заява працівника реєструється КТС і підлягає розгляду в десятиденний термін. Трудова суперечка розглядається у присутності працівника, представника профспілкового органу або адвоката (за бажанням працівника) і роботодавця або його представника. Рішення КТС ухвалюється більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення вручаються працівнику і роботодавцю. Рішення КТС може бути оскаржено сторонами в суді.

Працівник має право звернутися до суду, минувши КТС в

наступних випадках:

- 1) якщо КТС не вибрана на підприємстві, в установі, організації, де він працює;
- 2) з питання про відновлення на роботі;
- 3) з питання про зміну дати і формулювання причини звільнення;
- 4) з питання про оплату за час вимушеного прогулу.

Працівник може звернутися до суду із заявою про вирішення трудової суперечки протягом трьох місяців з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, у справах про звільнення - у місячний термін з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки, а з питань виплати заробітної платні - безстроково.

Рішення суду по розгляду трудової суперечки підлягає негайному виконанню.

Коллективна трудова суперечка виникає тоді, коли з'являються розбіжності між сторонами соціально-трудових відносин.

Відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових суперечок (конфліктів)» (3 березня 1998 р.) *колективна суперечка може виникнути відносно:*

- а) встановлення нових або зміни існуючих умов праці;
- б) висновків або зміни колективного договору, угоди;
- в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- г) невиконання вимог законодавства про працю.

При виникненні трудової суперечки вимоги трудового колективу затверджуються на загальних зборах (конференції). Адміністрація повинна розглянути ці вимоги в п'ятиденний термін. Якщо сторони колективної суперечки не дійшли угоди, то суперечка розглядається в спеціально створених органах: у примирювальній комісії або трудовому арбітражі.

Примирювальна комісія розглядає трудові суперечки по п. п. «а» і «б», а трудовий арбітраж по п. п. «в» і «г», а також у випадку неприйняття рішення примирювальною комісією по п. п. «а» і «б».

У примирювальну комісію входить однакова кількість представників від кожної із сторін. Рішення примирювальної комісії

ухвалюється по досягненню угоди між її членами і має обов'язкову силу для кожної із сторін.

Кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначають сторони. У його склад можуть входити народні депутати, представники профспілкових органів, фахівці-експерти, інші особи. Представники трудового колективу і адміністрації до складу трудового арбітражу входити не можуть.

Рішення трудового арбітражу є обов'язковим, якщо сторони заздалегідь про це домовилися. Це рішення затверджується більшістю голосів, оформляється протоколом і підписується всіма його членами.

Крайнім способом вирішення колективної суперечки є страйк.

Страйк - це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективної трудової суперечки (конфлікту).

Страйк застосовується як **крайній засіб** (коли всі інші можливості вичерпано) вирішення колективної трудової суперечки у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого їм органу (представника) задовольнити вимоги працівників або уповноваженого ними органу.

Рішення про оголошення страйку затверджується загальними зборами (конференцією) працівників шляхом голосування і вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більшість **працівників або дві третини делегатів конференції**.

Закон **забороняє** проведення страйку працівниками органів прокуратури, суду, Збройних Сил України, органів державної влади, безпеки і правопорядку. Страйк вважається **незаконним** і тоді, коли суперечка заздалегідь не розглядалася в примирювальній комісії і трудовому арбітражі. Рішення про визнання страйку незаконним може прийняти тільки суд, після чого страйкуючі повинні приступити до роботи.

Контрольні запитання до теми 6:

- 1. Характеристика основних принципів трудового права.*
- 2. Охарактеризувати сутність трудового договору.*

3. Структура трудових правовідносин.
4. Поняття колективного договору.
5. Характеристика та види робочого часу.
6. Характеристика та види відпочинку.
7. Охарактеризувати структуру заробітної платні.
8. Методи забезпечення трудової дисципліни.
9. Порядок розв'язання трудових суперечок.

Література: 1, 2, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 30.

Тема 7. Основи соціального законодавства.

7.1. Законодавство і принципи соціального захисту населення в Україні.

7.2. Організація загальнообов'язкового державного соціального страхування.

7.3. Види наданих соціальних послуг, пільг і матеріального забезпечення.

7.1. Законодавство і принципи соціального захисту населення в Україні.

Відповідно до статті 46 Конституції України громадяни нашої країни мають **право на соціальний захист**, який включає право на забезпечення їх у випадку повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття по незалежним від них обставинам, а також в старості й інших випадках, передбачених законом. **Це право гарантується** загальнообов'язковим державним соціальним Страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних і інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних установ по догляду за непрацездатними.

Поглиблення економічних реформ створює в Україні принципово нову соціально-економічну ситуацію і викликає необхідність розробки адекватного механізму соціального забезпечення населення, який повинний будуватися таким чином, щоб не породжувати зрівнялівки й утриманських настроїв при розподілі і споживанні життєвих благ, не послабляти дієвості

мотивів і стимулів до праці, а навпаки, створювати умови для більш повного їх прояву.

В основу Концепції соціального забезпечення населення України, затвердженої постановою Верховної Ради України, покладені наступні **принципи**:

1. Соціальне забезпечення поширюється тільки на громадян, що працюють по найму, членів їхніх родин і непрацездатних осіб. На громадян, що самостійно забезпечують себе роботою, поширюються тільки ті соціальні гарантії, у фінансуванні яких вони беруть участь.

2. Диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення в залежності від ступеня їхньої економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту.

3. Перерозподіл економічної відповідальності за реалізацію соціальних гарантій між державою, підприємствами і громадянами.

Тобто, держава забезпечує за рахунок бюджетних засобів тільки мінімально гарантований рівень медичного, культурного, побутового і соціального обслуговування населення і, насамперед, соціально-захисчених громадян.

4. Визначення рівня соціальних гарантій на основі соціальних нормативів. При цьому найбільш важливі нормативи – мінімальний прожитковий рівень, мінімальні розміри заробітної плати і пенсій, а також розміри соціальної допомоги встановлюються державою.

5. Відповідність форм соціального забезпечення населення рівню розвитку ринкових відносин в економіці.

Систему соціального законодавства України складають Конституція України, Концепція соціального населення України від 21 грудня 1993 року, Основи законодавства України про загальнообов'язкове соціальне страхування від 14 січня 1998 року, Закони України "Про пенсійне забезпечення" від 5 листопада 1991 року, "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, особи керівничого і рядового складу органів внутрішніх справ" від 9 квітня 1992 року, "Про статус ветеранів війни, гарантіях їхнього соціального захисту" від 22 жовтня 1992 року, "Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці й інших громадян літнього віку в Україні" від 16 грудня 1993 року, "Про державну

допомогу родинам з дітьми" від 21 листопада 1992 року, "Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 19 грудня 1996 року, "Про страхування" від 7 березня 1996 року, "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасливого випадку на виробництві і професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності" від 23 вересня 1999 року, "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" від 2 березня 2000 року, "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в зв'язку з тимчасовою втратою непрацездатності і витратами, обумовленими народженням і похованням" і інші.

7.2. Організація загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система права, обов'язків і гарантій, що передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у випадку хвороби, повної, часткової чи тимчасової непрацездатності, безробіття з незалежних від них обставин, втрати годувальника, а також у старості й інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків чи власником уповноваженим їм органом (далі – роботодавець), громадянами, а також бюджетних і інших джерел, передбачених законом.

Задачею законодавства про обов'язкове державне соціальне страхування є встановлення гарантій щодо захисту прав і інтересів громадян, що мають право на пенсію, а також на інші види соціального захисту, що включають право на забезпечення їхній у випадку хвороби, втрати працездатності, безробіття, народження дитини, необхідності відходу за малолітньою чи дитиною дитиною інвалідом, хворою членом родини, смерті чи громадянина членів його родини і т.п.

Право на забезпечення по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню мають застраховані громадяни України, іноземні громадяни, обличчя без громадянства і члени їхніх родин, що проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України.

У залежності від страхового випадку в Україні передбачені наступні **види державного соціального страхування**:

- пенсійне страхування;
- страхування в зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і витратами, обумовленими народженням і похованням;
- медичне страхування;
- страхування від нещасливого випадку на виробництві і професійному захворюванні, що спричинили втрату працездатності;
- страхування на випадок безробіття;
- інші види страхування, передбачені законами України.

Під **страховим випадком** розуміють подія, з настанням якого виникає право застрахованого обличчя на одержання матеріального чи забезпечення соціальних послуг, передбачених окремими законами України по конкретних видах загальнообов'язкового державного страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування здійснюється по принципах:

законодавчого визначення умов і порядку здійснення страхування;

обов'язковості страхування обличчя, що працюють на умовах трудового договору й інших підстав, передбачених законодавством про працю, і обличчя, що забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих союзів і т.п.), громадян-суб'єктів підприємницької діяльності;

надання права одержання виплат по державному соціальному страхуванню обличчям, зайнятим підприємницької, творчою діяльністю і т.п.;

обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, зв'язаних з наданням матеріального забезпечення і соціальних послуг, в обсягах, передбачених законами по окремих видах страхування;

солідарності і субсидування;

державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

забезпечення рівня життя не нижче прожиткового мінімуму, встановленого законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування;

цільового використання коштів загальнообов'язкового соціального страхування;

паритетності представників усіх суб'єктів соціального страхування в керуванні загальнообов'язковим державним страхуванням.

Загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають:

1) особи, що працюють на умовах трудового договору (контракту);

а) на підприємствах, в організаціях, установах незалежно від їхніх форм власності і господарювання;

б) у фізичних осіб;

2) особи, що забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих союзів, творчі працівники, що не є членами творчих союзів), громадяни-суб'єкти підприємницької діяльності.

Особи, що підлягають державному соціальному страхуванню, одержують **свідчення про загальнообов'язкове державне страхування**, що є єдиним для усіх видів страхування і документом строгої звітності.

Інформація в сфері державного соціального страхування використовується з дотриманням вимог, передбачених законодавством про інформацію. Зокрема, забороняється розголошувати без згоди застрахованої особи зведення про страховий стаж, страхові випадки, результати медичних обстежень, сумах одержуваних виплат і т.п. Страховики через засоби масової інформації зобов'язані роз'яснити населенню права й обов'язку, передбачені законодавством про соціальне страхування.

Основним джерелом коштів загальнообов'язкового соціального страхування є внески роботодавців і застрахованих облич. Розміри внесків на державне соціальне страхування в залежності від його виду щорічно установлюються Верховною Радою України відповідно для роботодавців і застрахованих осіб по кожному виді страхування на календарний рік у відсотках одночасно з твердженням Державного бюджету України.

Як правило, розмір внесків на календарний рік по кожному виді страхування встановлюються у відсотках:

для роботодавців – до сум фактичних витрат на оплату праці й

інших виплат найманим робітникам, що підлягають оподаткуванню з громадян;

для фізичних осіб – до сум оподатковуваного доходу (прибутку).

Внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасливого випадку на виробництві і професійних захворюваннях сплачує винятково роботодавець. Порядок здійснення платежів і резервування коштів на загальнообов'язкове державне соціальне страхування визначається законами України по окремих видах соціального страхування.

7.3. Види наданих соціальних послуг, пільг і матеріального забезпечення.

По загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню надаються наступні *види соціальних послуг і матеріального забезпечення*:

1) пенсійне страхування:

пенсії за віком, по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не зв'язаного з роботою, інвалідності з дитинства);

пенсії в зв'язку з утратою годувальника;

медичні профілактично-реабілітаційні заходи;

посібника на поховання пенсіонерів;

2) страхування в зв'язку з тимчасовою втратою працездатності і витратами, обумовленими народженням і похованням:

посібник по тимчасовій непрацездатності (включаючи відхід за хворою дитиною);

посібник по вагітності і родам;

посібник при народженні дитини і по відході за ним;

посібник на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних і обличчя, що умерли від нещасливого випадку на виробництві);

3) страхування від нещасливого випадку на виробництві і професійному захворюванні:

профілактичні заходи щодо запобігання нещасливих випадків на виробництві і професійних захворюваннях;

відновлення здоров'я і працездатності потерпілого;

посібник по тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасливого випадку на чи виробництві професійного захворювання;

відшкодування збитків, нанесених працівнику чи каліцтвом іншим ушкодженням здоров'я, зв'язаним з виконанням їм своїх трудових обов'язків;

пенсія по інвалідності внаслідок нещасливого випадку на чи виробництві професійного захворювання;

пенсія в зв'язку з утратою годувальника, що умер унаслідок нещасливого випадку на чи виробництві професійного захворювання;

4) страхування від безробіття:

посібник по безробіттю;

відшкодування витрат, зв'язаних із професійною чи підготовкою перепідготовкою і профорієнтацією;

матеріальна допомога безробітному і членам його родини;

дотація роботодавцю для створення робочих місць;

посібник на поховання безробітного.

Застраховані особи зобов'язані в повному обсязі й у встановлений термін сплачувати страхові внески, повідомляти страховиків про обставини, що волочуть зміни розміру матеріального забезпечення по загальнообов'язковому державному страхуванню і порядку його надання (зміни стану непрацездатності, у складі родини, звільнення з роботи, працевлаштування, виїзд за межі держави і т.п.).

Сума вартості матеріального забезпечення і соціальних послуг, наданих застрахованій особі внаслідок чи зловживання невиконання їм своїх обов'язків, стягується з цієї особи в судовому порядку.

Виплати і надання соціальних послуг, на яке має право застрахована особа, **можуть бути припинені**:

а) якщо виплати призначені на підставі документів, що містять неправдиві зведення;

б) якщо страховий випадок відбувся внаслідок дії особи, за яку настає кримінальна відповідальність;

в) якщо страховий випадок відбувся внаслідок навмисної дії особи;

г) унаслідок невиконання застрахованою особою своїх

обов'язків;

д) в інших випадках, передбачених законами.

Для деяких категорій громадян законодавством України встановлюються особливі соціальні виплати, гарантії, пільги.

Так Законом України "Про державну допомогу родинам з дітьми" устанавлюється гарантований рівень **матеріальної підтримки родин з дітьми** шляхом надання державної допомоги з урахуванням складу родини, її доходів, віку, стану здоров'я дітей і т.п. Зокрема, цим законом передбачаються: грошові виплати матерям (батькам), зайнятим відходом за трьома і більш дітьми віком до 16 років; допомога по відходу за дитиною-інвалідом; допомога на дітей віком до 16 років (учнів – до 18 років); допомога на дітей самотнім матерям; допомога на дітей військовослужбовців термінової служби; допомога на дітей, що знаходяться під опікою; тимчасова допомога на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, чи в тих випадках, коли стягнення аліментів неможливо.

Основні принципи державної політики у відношенні ветеранів праці, інших громадян літнього віку встановлює Закон "Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці й інших громадян літнього віку в Україні".

Ветеранами праці визнаються громадяни, що сумлінно працювали в народному господарстві, державних установах і організаціях, мають необхідний виробничий стаж і вийшли на пенсію. Серед пільг, наданих ветеранам праці, можуть бути: першочергове безкоштовне зубопротезування; щорічне медичне обстеження; переважне право на забезпечення житловою площею і землею; звільнення від плати за землю; безплатний проїзд усіма видами міського транспорту (крім таксі) і інші.

Як визначає даний закон, громадянами літнього віку є: чоловік у віці 60 і жінка у віці 55 років і більше, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше як півтора року. Громадяни літнього віку мають право на працю нарівні з іншими громадянами. Право на пенсію за віком має кожен громадянин літнього віку, що досяг пенсійного віку і має необхідний виробничий стаж. Громадянам літнього віку, що не має права на трудову пенсію, устанавлюється соціальна пенсія.

Перелік пільг і гарантій ветеранів війни визначає Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантіях їхнього соціального захисту". Ветеранами війни, відповідно до цього Закону, вважаються: учасники бойових дій; інваліди війни; учасники війни. До основних пільг, наданим ветеранам війни, можна віднести: безкоштовне одержання лік; зниження плати за житлову площу і комунальні послуги; безплатний проїзд у міському пасажирському транспорті (крім таксі); можливість щорічного санітарно-курортного лікування, медичного обстеження і т.п.

Принципи створення надійного захисту людей від наслідків Чорнобильської катастрофи визначаються Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи". Особи, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, є: учасники ліквідації наслідків аварії на атомній електростанції; потерпілі від Чорнобильської катастрофи.

В Україні ведеться Державний реєстр громадян, що постраждали від цієї катастрофи. У цьому реєстрі передбачене надання пільг у залежності від установленої категорії. До загального переліку пільг можна віднести:

- безкоштовне придбання лік по рецептах лікарів;
- безкоштовне позачергове зубопротезування;
- переважне право залишитися на роботі у випадку скорочення працівників;
- позачергове забезпечення житловою площею особі, що вимагає поліпшення житлових умов;
- оплата займаної житлової площі в розмірі 50 %;
- надходження поза конкурсом у вищі навчальні заклади.

Крім того, Закон передбачає виплату одноразових компенсацій інвалідам і родинам, що втратили годувальника внаслідок катастрофи.

Контрольні запитання до теми 7:

- 1. Охарактеризувати принципи соціального захисту населення.*
- 2. Поняття загальнообов'язкового державного соціального страхування та його види.*

3. *Види соціальних послуг.*

Література: 1, 2, 9, 24, 30.

Тема 8. Основи фінансового права.

8.1. Предмет і система фінансового права.

8.2. Бюджет і бюджетна система.

8.3. Загальна характеристика податкової системи і її правове регулювання.

8.1. Предмет і система фінансового права.

Фінансове право являє собою сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі акумуляції, розподілу і використання органами державної влади і місцевого самоврядування коштів, необхідних для виконання задач, покладених на ці органи.

Суспільні відносини, що складають *предмет фінансового права*, характеризуються наступними ознаками:

- мають майновий характер;
- спрямовані на утворення, розподіл і використання державних і муніципальних фінансових ресурсів;
- однієї зі сторін цих відносин завжди виступає держава чи її орган.

Конкретний предмет регулювання фінансового права складають:

- бюджетна система України;
- порядок розподілу доходів і витрат між її ланками;
- порядок підготовки, прийняття і виконання Державного бюджету України і місцевих бюджетів;
- система оподаткування (види, розміри і терміни сплати податків, зборів і інших обов'язкових платежів у бюджет);
- функціонування фінансового, грошового, кредитного й інвестиційного ринків;
- порядок державного фінансування і кредитування, створення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу, статус державної валюти на території України;

- порядок викупу та обігу державних цінних паперів, їхні види і типи;

- організація фінансового контролю й ін.

Фінансово-правові відносини можуть виникати між:

- державою в цілому і її адміністративно-територіальних утворень;

- центральними і місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування;

- державними фінансовими органами і підприємствами, установами, організаціями;

- державними фінансовими органами і населенням.

Основним **методом правового регулювання фінансового права** є метод владних розпоряджень (імперативний, командно-вольовий). Такі методи властиві і адміністративному праву, однак, адміністративне право фінансових відносин не регулює. Специфіка цих відносин і визначає фінансово-правовий метод.

Більшість таких розпоряджень виходить від фінансово-кредитних органів держави, спеціально створених для організації фінансової діяльності. Ці органи зв'язані з іншими органами держави, підприємствами і населенням тільки по лінії функціональної фінансової діяльності. У зв'язку з цим різна і ступінь імперативності норм, що регулюють фінансові відносини, тому що вони ще виражають і економічну складову в керівництві фінансами (наприклад, кредитні санкції банків, застосовувані до позичальників).

Методи фінансового права змінюють свою сутність у залежності від реформування фінансових відносин, що відбуваються в державі на сучасному етапі його розвитку.

В даний час у фінансовому праві усе більш застосовується метод рекомендацій, що свідчить про перехід економіки України до ринкових відносин.

Система фінансового права дозволяє усвідомити, з яких підгалузей, інститутів, частин складається ця галузь права і як ці складені елементи зв'язані між собою.

Фінансове право, як і інші галузі права, мають загальну й особливу частини.

Загальна частина фінансового права охоплює основні принципи фінансової діяльності держави, її задачі, форми і методи здійснення, правові основи фінансового контролю, коло і компетенцію органів, що беруть участь у фінансовій діяльності.

Норми Загальної частини конкретизуються в Особливій частині фінансового права, що містить у собі правові інститути, які містять норми права, що регулюють специфічні відносини в області бюджету, податкового права, державних доходів і витрат, кредиту страхування, грошового обігу і валютного регулювання.

Основним інститутом фінансового права є інститут бюджетного права, тому що саме в бюджетній системі мобілізуються основні державні фінансові ресурси, що забезпечують діяльність органів державної влади.

8.2. Бюджет і бюджетна система.

Для покриття витрат, зв'язаних з виконанням своїх функцій, будь-якій державі необхідні фінансові ресурси, що держава одержує шляхом формування і використання централізованого фонду коштів – державного бюджету.

Бюджет України – це план формування і використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, що здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим і органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Сутність бюджету кожної країни визначається станом економіки і рівня соціального розвитку суспільства.

У цілому, **бюджет України** як юридичний акт **виконує наступні функції:**

- перерозподіляє національний доход;
- стабілізує процес суспільного відтворення;
- здійснює державну соціальну політику.

Предметом бюджетного права України є суспільні відносини, що складаються в процесі формування і виконання державного бюджету України. До числа специфічних рис бюджетного права варто віднести його велику деталізованість.

Фінансова діяльність державних органів піддається детальній регламентації, тому що вона зв'язана з коштами, що вимагають

строгого обліку і зберігання, а всі операції потребують чіткого документального оформлення.

Базовим *джерелом бюджетного права* є Конституція України. *Основними джерелами* цієї підгалузі права є *Бюджетний кодекс України*, прийнятий 02.06.2001 р., яким регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду звітів про виконання, а також контролю за виконанням Державного бюджету України і місцевих бюджетів, а також щорічно прийняті Верховною Радою України закони «Про Державний бюджет України», якими визначається загальний обсяг бюджету на рік, розміри асигнувань по основних напрямках діяльності держави, розміри відрахувань у місцеві бюджети від загальнодержавних доходів і податкових зборів.

Бюджетна система складається з Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної республіки Крим і місцевих бюджетів. Вільний бюджет України складається із сукупності всіх бюджетів, що входять у бюджетну систему України.

Бюджетна система України будується на принципах справедливого і неупередженого розподілу багатства суспільства між окремими громадянами і територіальними громадами.

Винятково Законом України «Про Державний бюджет України» визначаються будь-які витрати держави на суспільні потреби, а також розмір і цільовий напрямок цих засобів.

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура, взаємозалежність між окремими ланками бюджетної системи, що визначається з урахуванням державного ладу й адміністративно-територіального розподілу країни.

Бюджетний устрій базується на наступних принципах:

єдності існування єдиного рахунку доходів і витрат кожної ланки бюджетної істини, єдиної правової бази, бюджетної класифікації, єдності форм бюджетної документації, принципів бюджетного процесу, грошової системи, соціально-економічної політики, представлення необхідної статичної і бюджетної інформації від одного рівня бюджету іншому;

повноти відображення в бюджеті всіх доходів і витрат;

вірогідності формування бюджету на основі реальних показників, науково обґрунтованих нормативів і відображення в звіті про виконання бюджету тільки тих доходів і витрат, що є результатом кінцевих касових операцій банків;

гласності висвітлення в засобах масової інформації показників бюджету і звітів про їхнє виконання;

наочності відображень показників бюджету у взаємозв'язку з загальноекономічними показниками в Україні і за її межами шляхом використання максимальної інформативності результатів такого порівняльного аналізу;

самостійність бюджетів усіх рівнів, що забезпечується наявністю власних дохідних джерел і правом визначення напрямків їхнього використання відповідно до законодавства України;

врахування загальнодержавних інтересів при складанні бюджетів усіх рівнів.

Бюджетний процес представляє регламентований законодавством порядок складання, розгляду, твердження бюджетів, їхнє виконання і контроль за виконанням, твердження звітів про виконання всіх бюджетів, що входять у бюджетну систему України.

Доходи бюджетів створюються за рахунок надходжень від сплати фізичними і юридичними особами податків, зборів і інших обов'язкових платежів, надходжень з інших джерел, встановлених законодавством України. Причому, статтею 13 Бюджетного кодексу України встановлено, що складовими частинами державного і місцевого бюджетів можуть бути:

1. Загальний фонд;
2. Спеціальний фонд.

Виділення в складі бюджету спеціального фонду, що вперше був введений у 2001 році, мало мету впровадження обліку і казначейського виконання, так званих, власних коштів бюджетних організацій. Перелік цих джерел власних засобів бюджетних установ визначається Кабінетом Міністрів України.

Витрати всіх бюджетів підрозділяються на поточні і витрати розвитку.

Поточні витрати – це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів, що брали участь

на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення. Витрати розвитку являють собою витрати бюджету на фінансування інвестиційної й інноваційної діяльності.

Контроль за витратою засобів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

8.3. Загальна характеристика податкової системи і її правове регулювання.

Податкова політика – це діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування в сфері встановлення і збору податків, зборів і інших обов'язкових платежів (далі – податків), що реалізується шляхом визначення платників податків, об'єктів оподаткування і ставок податків, видів податків, зборів і інших обов'язкових платежів, стягнутих на території України, місцевих податків, основних принципів надання пільг і звільнення від оподаткування.

Якщо предмет фінансового права охоплює відносини, зв'язані з різнобічним рухом коштів, то податкове право, як самостійний інститут фінансового права, виділяє тільки відносини по односпрямованому русі коштів знизу нагору – від платників до бюджетів у формі податків і зборів, що є основними джерелами доходів бюджетів усіх рівнів.

Інститут податкового права являє собою складну систему фінансово-правових норм, що встановлюють права і й обов'язки держави і платників податків, порядок погашення податкових зобов'язань, процес податкового контролю і застосування мір відповідальності і регулюючих суспільні відносини по встановленню, сплаті і стягненню податкових платежів, установленню ставок, пільг, порядку сплати податків, їхній зміні і скасуванню.

Під терміном «*податок*» розуміють обов'язковий внесок у бюджет відповідного рівня чи в державний цільовий фонд, здійснюваний платником у порядку і на умовах, обумовлених законодавчими актами про оподаткування. Податки сплачуються у встановленому розмірі й у чітко встановлений термін.

До основних ознак податку відносяться:

- **обов'язковість і примусовість**, відсутність у платника вибору (чи платити не платити) і установлення відповідальності за ухиляння від сплати податку;

- **безоплатність**, тобто чітка спрямованість засобів від платника до держави, відсутність зустрічних зобов'язань з боку держави;

- **безумовність** сплати податку без виконання яких-небудь дій з боку держави;

- **нецільовий характер**, відсутність чітких вказівок про напрямки використання надходжень від визначеного податку;

- **розподіл засобів** від конкретних податків між бюджетами різних рівнів і цільових фондів;

- **безповоротність**, яка означає, що кошти, сплачені у виді податків, не повертаються прямо до платника.

Систему оподаткування складає сукупність податків, що сплачуються в бюджети всіх рівнів і державні цільові фонди у встановленому Законами України порядку, а також права, обов'язки і відповідальність платників.

Платниками податків є юридичні і фізичні особи, на яких відповідно до законів України покладається обов'язок сплачувати податки. Облік платників податків здійснюється податковими державними органами й іншими державними органами відповідно до чинного законодавства.

На **платників податків покладаються такі обов'язки:**

- вести бухгалтерський облік, скласти звітність про фінансово-господарську діяльність і забезпечувати її зберігання у терміни, встановлені законами;

- подавати в державні податкові органи декларації, фінансову звітність, інші документи і відомості, зв'язані з нарахуванням і сплатою податків;

- сплачувати відповідні суми податків у встановленими законами термін;

- допускати посадових осіб державних податкових органів до обстеження приміщень, які використовуються для одержання доходів чи зв'язаних з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань нарахувань і сплати податків.

Платники податків мають право:

- подавати державним податковим органам документи, що підтверджують право на пільги по оподатковуванню, у порядку, встановленому законами України;

- одержувати і знайомитися з актами перевірок, проведених державними податковими органами;

- оскаржити у встановленому законом порядку рішення державних податкових органів і посадових осіб;

Відповідальність за правильність обчислення, своєчасність сплати податків і дотримання законів оподатковування несуть платники податків відповідно до законів України.

Суми податків, не внесені у встановлений термін, а також суми штрафів і інших фінансових санкцій стягуються за увесь час ухиляння від сплати податків з юридичних осіб незалежно від форм власності і результатів фінансово-господарської діяльності в безперечному порядку, а з фізичних осіб – у судовому порядку.

З метою захисту інтересів держави, активи платника податків, що має податкову заборгованість, передаються до податкової застави. Крім того, винятковим способом забезпечення можливості погашення податкової заборгованості платника є адміністративний арешт його активів.

Відхилення від подачі декларації про доходи від заняття кустарно-ремісничими промислами, іншої індивідуальної діяльності, або від інших доходів, коли подача декларації передбачена законом, несе адміністративну відповідальність. Навмисне ухиляння від сплати податків, здійснене посадовими особами підприємства чи фізичною особою, якщо ці дії привели до не надходження в бюджет коштів у значних розмірах, несе за собою кримінальну відповідальність.

Контрольні запитання до теми 8:

- 1. Охарактеризувати предмет фінансового права.*
- 2. Поняття бюджету та його функції.*
- 3. Назвати основні ознаки податку.*
- 4. Права та обов'язки платників податків.*

Література: 1, 2, 5, 7, 11, 24.

Тема 9. Основи банківського права.

9.1. Сфера застосування банківського права

9.2. Правове регулювання грошового обігу і відносин до клієнтів.

9.3. Правове регулювання валютних операцій банків.

9.1. Сфера застосування банківського права

Виникнення і розвиток поняття «банківське право» в Україні має свої об'єктивні підстави й умови формування, серед яких можна виділити:

- створення ринкових соціально-економічних умов для створення і розвитку банків різних форм власності;
- становлення дворівневої банківської системи з необхідним ступенем самостійності комерційних банків, діяльність яких регулюється нормами права;
- розвиток грошового і фондового ринків.

Банківське право розуміється як сукупність норм, встановлених і санкціонованих державою, яка регулює відносини, що виникають у процесі банківської діяльності, шляхом встановлення прав, обов'язків і відповідальності учасників цих відносин.

Аналіз закордонного досвіду свідчить, що про банківську діяльність можна говорити в тому випадку, коли банки (інші кредитні організації) роблять ті чи інші дії з фінансовими інструментами, у якості яких виступають гроші, цінні папери і валютні цінності.

Функціонування грошових потоків, наявність закономірностей руху грошової маси і валютних цінностей забезпечується організаційною єдністю в діяльності банківської системи.

Отже, **банківська діяльність** – є сукупність дій банківської системи з приводу обороту грошей, цінних паперів і валютних цінностей як засобів платежу, заощаджень і як товару.

Банківська система України складається з Національного банку України (НБУ) і інших банків, що створені і діють в Україні на основі діючого законодавства. Банки в нашій країні можуть діяти

як універсальні, або як спеціалізовані (ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахункові (клірингові)).

Для здійснення банківської діяльності банки повинні одержати **банківську ліцензію**, що видається НБУ на підставі заяви банку і відповідних документів, які підтверджують:

- наявність заявленого і зареєстрованого капіталу банку в розмірі, встановленому чинним законодавством;

- забезпеченості банку відповідним банківським устаткуванням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням, приміщеннями, згідно з вимогами НБУ;

- наявністю як мінімум трьох осіб, призначених членами правління (ради директорів) банку, що мають відповідне утворення і досвід для керування банком;

На підставі банківської ліцензії **банки мають право здійснювати наступні операції:**

- прийом внесків (депозитів від юридичних і фізичних осіб);
- відкриття і ведення рахунків клієнтів і банків-респондентів;
- розміщення притягнутих коштів від свого імені і на власний ризик;

- операції з валютними цінностями;

- емісія власних цінних паперів;

- організація покупки і продажу цінних паперів за дорученнями клієнтів;

- здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені;

- надання гарантій, поручительств і інших зобов'язань від третіх осіб, що передбачають їхнє поповнення в грошовій формі;

- придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, при цьому приймаючи на себе ризик виконання таких зобов'язань і прийом платежів (факторинг);

- лізинг;

- послуги відповідального заощадження і надання в оренду сейфів для заощадження цінностей і документів;

- випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів і інших оборотних платіжних засобів;

- випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;

- надання консультаційних і інформаційних послуг щодо банківських операцій.

Усі банківські правовідносини відрізняють наступні ознаки:

1. Наявність спеціального суб'єкту - банку і кредитної організації;

2. Наявність спеціального об'єкту - фінансових інструментів.

Підставами для виникнення банківських правовідносин можуть виступати наступні факти:

- адміністративний акт, наприклад, видача ліцензії і її відкликання;

- договір чи одностороння угода;

- заподіяння шкоди;

- норма закону, наприклад, при реалізації грошової політики держави, установлення для банків обов'язкових резервів.

Економічна незалежність банків законодавчо закріплена в наступних принципах:

- держава не відповідає по зобов'язаннях банків, а банки не відповідають по зобов'язаннях держави;

- НБУ не відповідає по зобов'язаннях банків, а банки не відповідають по зобов'язаннях НБУ;

- органам державної влади й органам місцевого самоврядування забороняється будь-яким образом впливати на керівництво чи працівників банків у ході виконання ними службових обов'язків або втручатися в діяльність банку, за винятком випадків, передбачених законом;

Таким чином, банки мають право самостійне володіти, розпоряджатися і використовувати майно, що знаходиться в їхній власності, крім того, банки самостійно визначають напрямок своєї діяльності. НБУ здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи і нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій.

9.2. Правове регулювання грошового обігу і відносин до клієнтів.

Розрахунки здійснюються в наявній і безготівковій формах відповідно до умов, встановленими нормативно-правовими актами Національного банку України.

Відносини банку з клієнтом регулюються законодавством України, нормативно-правовими актами НБУ і договорами (угодами) між клієнтом і банком.

Для здійснення банківської діяльності банки відкривають і ведуть **банківські рахунки** для юридичних і фізичних осіб у гривні й іноземній валюті за визначеними правилами з дотриманням установлених НБУ вимог.

Правове регламентування банківського рахунку здійснюється на основі великого числа нормативно-правових актів, що належать до різних галузей законодавства України.

Інститут банківського рахунку містить в собі:

- сукупність правових норм, що регламентують зміст, мету банківського рахунку, зв'язані з ним права й обов'язки різних осіб, систему відносин, що виникають у зв'язку з банківським рахунком;
- договір банківського рахунку, що розуміється як угода про встановлення цивільних прав і обов'язків клієнта і банка;
- реально складаються правовідносини між сторонами договору банківського рахунку, а також здійснювані по рахунку операції.

Коло осіб потенційних клієнтів банку – необмежений. Та сама особа може відкрити в одному банку кілька рахунків, крім того, ця ж особа має право відкривати рахунки в інших банках.

Загальними рисами договору на відкриття банківського рахунку є: консенсуальний характер, взаємність прав і обов'язків, відоплатність. Здійснюючи операції по різних рахунках клієнтів, банк не контролює ці операції. Однак, у комерційних банків по відношенню до банківських рахунків існує публічно-правова відповідальність повідомляти податковим органам за місцем реєстрації клієнтів відомості про відкриті рахунки протягом трьох робочих днів після їхнього відкриття, а також відіславши в НБУ повідомлення про відкриття (закритті) рахунку для включення цих відомостей до зведеного реєстру власників рахунків.

Операції по банківському рахунку здійснюються в межах коштів клієнтів. З цього правила існує виключення, яке називається овердрафтом. Положення про овердрафт і умови для його застосування повинні бути зафіксовані в договорі про банківський рахунок. Банки списують кошти з рахунків клієнтів тільки за

розпорядженням власників, за винятком випадків, коли безперечно списання коштів передбачене законами України, а також за рішенням суду і по виконавчих написах нотаріусів.

При здійсненні безготівкових розрахунків можуть використовуватися наступні **види платіжних документів**: платіжне доручення, платіжна вимога, платіжне вимога-доручення, меморіальний ордер, рахунковий чек, акредитив, вексель, платіжна картка.

У забезпеченні сучасного здійснення населенням платежів за своїми обов'язками важливу роль у платіжній системі України виконує **наявний грошовий обіг**.

Розрахунки готівкою підприємств між собою, з підприємцями і фізичними особами можуть вироблятися як за рахунок коштів, одержуваних з кас банків, так і за рахунок наявного виторгу. При цьому підприємства, що мають рахунки в банках і здійснюють операції готівкою, можуть зберігати у своїй касі гроші в межах визначеного ліміту. Для здійснення розрахунків готівкою клієнти банків повинні мати касу і вести касову книгу за встановленою формою. Крім того, відповідно до Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, суспільного харчування і послуг», підприємства цих сфер діяльності при продажі товарів зобов'язані проводити розрахункові операції в наявній чи безготівковій формах (з використання платіжних карток, чеків, і т.д.) на повну суму покупки через реєстратори розрахункових операцій з роздруківкою відповідних платіжних документів чи з використанням зареєстрованих у встановленому порядку розрахункових книжок. Банки не рідше одного разу в два роки повинні перевіряти виконання клієнтами касової дисципліни.

За результатами перевірок до порушників застосовуються **штрафні санкції**, визначені Указом Президента України «Про застосування штрафних санкцій за порушення норм, що регулюють оборот наявних коштів», зокрема, за:

- перевищення встановлених лімітів каси;
- неоприбуткування (неповне оприбуткування) у касах готівки;

- перевищення встановлених термінів використання виданої під звіт готівки, а також за видачу готівки під звіт без повного звіту про раніше видані кошти;

- витрата готівки з виторгу на виплати, зв'язані з оплатою праці при наявності податкового боргу;

- використання отриманої у банку готівки не по цільовому призначенню;

- за проведення розрахунків готівкою без надання платіжного документа, який би підтверджував сплату покупцем готівкою.

При здійсненні своєї діяльності банки зобов'язані забезпечити схоронність *банківської таємниці*, під якою розуміють інформацію, що стала відомою банку в процесі обслуговування клієнтів і взаємин з ним чи третіми особами при наданні їм послуг, розголошення якої може заподіяти моральної чи матеріальної шкоди клієнту.

Однак, з метою запобігання легалізації грошей, отриманих злочинним шляхом, банки зобов'язані ідентифікувати всіх осіб, що здійснюють значні і сумнівні операції. При цьому з метою попередження злочинів інформація про ідентифікацію таких осіб повинна повідомлятися банками відповідним органам відповідно до законодавства України, що регулює питання боротьби з організованою злочинністю.

Операції на рахунках у банках можуть бути тимчасово припинені на підставі рішення державних податкових, судових чи правоохоронних органів, якщо це передбачено законодавчими актами України. Крім того, на кошти, що знаходяться на рахунках клієнтів, може бути накладений арешт.

Припинення договірних відносин банку з клієнтом містить у собі два етапи –розірвання договору і закриття рахунку. Рахунок закривається тільки після розірвання договору, а залишок грошей на рахунку видається клієнту або за його бажанням перелічується банком на інший рахунок.

9.3. Правове регулювання валютних операцій банків.

З розвитком зовнішньоекономічної діяльності незалежної України однієї із самих насущних проблем, що виникли в нашій

країні, стала задача формування нової валютної політики. Тому вже з 1992 року Україна стала розробляти нове валютне законодавство.

Правові акти, що регламентують операції з валютою й іншими валютними цінностями, містять норми конституційного, адміністративного, цивільного, фінансового права, що здебільшого носять імперативний характер, не допускають ніяких відступів від правил, що містяться в них, тобто засновані на владному методі регулювання відносин.

Основними джерелами права у валютному законодавстві України є Конституція України, Митний кодекс України, закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» і інші закони. В області валютних відносин можуть застосовуватися і міжнародні угоди, учасником яких є Україна. Однак, у вузькому значенні, валютне регулювання визначається правилами банківського обслуговування клієнтів із приводу валюти і валютних цінностей.

Поняття «валютні цінності» містить у собі наступні компоненти:

1) Валюта України – грошові знаки у виді банкнот, казначейських квитків, монет, що знаходяться в обороті і є законними платіжними засобами на території України.

2) Платіжні документи та інші цінні папери (акредитиви, облігації, векселі, акції, банківські гарантії, інші фінансові і банківські документи).

3) Іноземна валюта – грошові знаки у виді банкнот, казначейських квитків, монет, що знаходяться в обороті і є законними платіжними засобами у відповідному іноземній державі чи групі держав.

4) Платіжні документи (цінні папери), виражені в іноземній валюті чи інших монетарних металах.

5) Монетарні метали – золото і метали іридієво-платинової групи в особливому виді (у злитках, прокаті, порошку, монетах) і стані (з наявністю державного клейма).

Валютне регулювання являє собою сукупність законодавчих норм і економічних заходів, реалізованих державою і його органами з метою формування й вдосконалювання національної валютної системи країни з врахуванням принципів світової валютної системи,

забезпечення валютної стабільності і формування ефективного механізму взаємин з іншими країнами.

Згідно діючого законодавства України **до валютних операцій відносяться:**

- операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, здійснюваних резидентами у валюті України;

- операції, пов'язані з використанням валютних цінностей у міжнародному обороті як способу платежу, з передачею заборгованості й інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності;

- операції, зв'язані з ввозом, переказом і пересиланням на території України, а також за її границі валютних цінностей.

Причому здійснення деяких валютних операцій вимагає **індивідуальної ліцензії НБУ**, а саме:

а) ввіз, переказ і пересилання за межі України валютних цінностей (за винятком вивозу фізичними особами валюти на суму, визначену НБУ, вивозу іноземної валюти фізичними особами іноземної валюти, що раніше була завезена ними на законних підставах);

б) ввіз, переказ, пересилання в Україну валюти України;

в) надання й одержання резидентами кредитів у національній валюті, якщо терміни і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі;

г) використання іноземної валюти в Україні як засобу платежу і як засобу застави;

д) розміщення валютних цінностей на рахунки і внески за межами України;

е) здійснення інвестицій за кордон, в тому числі шляхом придбання цінних паперів чи корпоративних прав, отриманих фізичними особами-резидентами, у тому числі як спадщина.

Всі учасники валютних операцій здобувають особливий правовий статус, особливість якого полягає в тому, що і самі учасники і характер операцій піддається спеціальному контролю з боку держави.

Метою **валютного контролю** є забезпечення дотримання валютного законодавства України при здійсненні валютних операцій.

Основними напрямками валютного контролю є:

- визначення відповідності проведення валютних операцій чинному законодавству і наявності необхідних для їхнього проведення ліцензій (дозволів);

- перевірка виконання резидентами зобов'язань в іноземній валюті перед державою, а також зобов'язань із продажу іноземної валюти на внутрішньому ринку України.

Контроль за валютними операціями резидентів і нерезидентів, проведений через уповноважені банки, здійснюють ці ж банки.

Уповноважений банк – це будь-який комерційний банк, офіційно зареєстрований на території України, що має ліцензію НБУ на здійснення валютних операцій, а також здійснюючий валютний контроль за операціями своїх клієнтів.

Так, відповідно до Інструкції «Про порядок здійснення контролю й одержання ліцензій по експортних, імпорتنих і лізингових операціях», затвердженої постановою Правління НБУ від 24.03.99р., при розрахунках по експортних операціях виторг резидентів підлягає зарахуванню на їхні рахунки в банках у терміни виплати заборгованості, зазначені в контрактах, але не пізніше 90 календарних днів з дати оформлення вантажної митної декларації, підписання акта про прийом виконаних робіт, зроблених послуг.

Банк знімає операцію з контролю після зарахування виторгу цієї операції (чи її частини - у випадку обов'язкового продажу) на банківський рахунок клієнта в Україні.

Згідно положення « Про валютний контроль», затвердженому постановою НБУ від 08.02.2000м, до резидентів і нерезидентів, винним у порушенні правил здійснення валютних операцій НБУ, органи державної податкової служби можуть застосувати фінансові санкції.

Контрольні запитання до теми 9.

- 1. Охарактеризувати банківську систему.*
- 2. Банківські операції, їх характеристика.*
- 3. Поняття банківського рахунку, його характеристика.*

4. Класифікація поняття «валютні цінності».

5. Характеристика валютних операцій.

6. Охарактеризувати валютний контроль.

Література: 1, 2, 6, 24.

Тема 10. Аграрне, земельне й екологічне право.

10.1. Загальна характеристика екологічного права і законодавства України про охорону природного середовища.

10.2. Основи земельного права в Україні.

10.3. Аграрне право України.

10.1. Загальна характеристика екологічного права і законодавства України про охорону природного середовища.

Охорона навколишньої природного середовища є однієї з найважливіших складових раціонального природокористування. Така охорона здійснюється різними, у тому числі, і правовими способами. При цьому в правових формах захищаються практично усі компоненти, що складають природне середовище.

Екологічне право являє собою систему правових норм, що регулюють суспільні відносини по охороні навколишньої природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини). До складу системи екологічного права входять такі підгалузі як земельне, водяне, лісове, гірське право й інші інститути права, якими регулюються відносини по охороні і раціональному використанні окремих видів природних ресурсів.

Основні екологічні права й обов'язки громадян закріплені в Законі України "Про охорону навколишньої природного середовища" від 25 червня 1991 року. *Екологічні права й обов'язки громадян* являють собою систему юридично закріплених за громадянами повноважень і обов'язків в екологічній сфері. Так, відповідно до даного Закону громадяни України мають право на: безпечну для життя і здоров'я навколишню природне середовище; об'єднання в суспільні природоохоронні формування; одержання у встановленому порядку повної і достовірної екологічної інформації і т.п. Це ж право закріплене й у статті 50 Конституції України, де

записано, що кожний має право на безпечну для життя і здоров'я навколишнє середовище і на відшкодування заподіяного порушенням цього права шкоди. Причому всі екологічні права громадян захищаються в судовому порядку.

Поряд із правами вищезгаданий Закон накладає на громадян і деякі обов'язки в екологічній сфері. Так, громадяни зобов'язані: берегти, охороняти і раціонально використовувати природні багатства; не порушувати екологічних прав інших суб'єктів; компенсувати заподіяний ними шкода і т.п.

Одним з основних видів екологічного права є **право природокористування**, що представляє процес раціонального використання людиною природних ресурсів для задоволення своїх потреб і інтересів. З урахуванням надзвичайного значення права природокористування в житті як окремої людини, так і всього суспільства в цілому, основними його принципами є: цільовий характер, плановість, ліцензування, тривалий характер і т.п.

У праві природокористування виділяють **групи загального і спеціального користування ресурсами**. Суб'єктами права загального користування природними ресурсами є всі громадяни України для задоволення своїх найрізноманітніших потреб і інтересів, що закріплено в статті 13 Конституції України, де говориться, що "кожен громадянин має право користування природними об'єктами права власності народу відповідно до закону". Таке право здійснюється громадянами безкоштовно і безоплатно, тобто для цього не потрібно спеціальних дозволів. Загальним, наприклад, є право користування лісами, водоймами, парками, скверами і т.п.

Похідним від загального природокористування є **спеціальне використання природних ресурсів**. Таке використання конкретних природних ресурсів може здійснюватися окремими громадянами, підприємствами й організаціями в тих випадках, коли відповідна частина природних ресурсів, визначена в законодавстві, передається їм у виняткове користування. Як правило, така передача здійснюється на платній основі на визначений період часу і для визначених цілей, що обмовляється в спеціальних дозволах, видаваних уповноваженими на те органами (ліцензіях, державних актах на право постійного користування, договорах оренди,

лісорубських квитках, мисливських картках і т.п.).

При цьому Закон України "Про охорону навколишньої природного середовища" покладає на громадян і підприємства, як суб'єктів спеціального використання природних ресурсів, що відповідають *обов'язки*. Так, плата за спеціальне природокористування встановлюється на основі нормативних розцінок і лімітів використання природних ресурсів. Ці нормативи визначаються з урахуванням кількості і якості використовуваних ресурсів, їхнього місцезнаходження, можливості переробки і збереження відходів, витрат на поновлення ресурсів. Крім того, суб'єкти спеціального природокористування зобов'язані вносити плату за забруднення навколишньої природного середовища.

Контроль у сфері природокористування може здійснюватися як уповноваженими державними органами, так і суспільними об'єднаннями.

10.2. Основи земельного права в Україні.

У відповідності зі статтею 14 Конституції України, "земля є основним національним багатством, що знаходиться під особливою охороною держави". *Земельне право* є комплексною галуззю права, що регулює земельні відносини, з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення їхньої ефективності, охорони прав організацій і громадян як землевласників і землекористувачів. *Земельні відносини* являють собою суспільні відносини володіння, користування і розпорядження землею. Основним нормативно-правовим актом, що регулює земельні відносини, є Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 року. *Суб'єктами земельних відносин* є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування й органи державної влади. *Об'єктами земельних відносин* є землі в межах території України, земельні ділянки і права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Землі України по своєму цільовому призначенню поділяються на наступні категорії:

землі сільськогосподарського призначення;

землі житлової і суспільної забудови;

землі природно-заповідного й іншого природоохоронного

призначення;

землі оздоровчого призначення;

землі рекреаційного призначення;

землі історико-культурного призначення;

землі лісового і водяного фонду;

землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони й іншого призначення.

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади й органів місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень.

Земля в Україні може знаходитися в приватній, комунальній і державній власності. **Право власності на землю** – це право володіти, користатися і розпоряджатися земельними ділянками. **Земельна ділянка** – це частина земної поверхні з установленими границями, визначеними місцем розташування, з визначеними щодо нього правами. Право власності на земельну ділянку поширюється в його межах на поверхні (грунтовий) шар, на водяні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, що на ньому знаходяться, а також на простір, що знаходиться над і під поверхневий ділянки на висоту і глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих і інших будинків і споруджень.

Громадяни України здобувають право власності на земельні ділянки на підставі:

а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншим цивільно-правовим угодам;

б) безоплатної передачі земель з державної і комунальної власності;

в) приватизації земельних ділянок, що раніш були надані їм у користування;

г) прийняття спадщини;

д) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземні обличчя й обличчя без громадянства можуть здобувати право власності на земельні ділянки тільки несільськогосподарського призначення. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті в спадщину іноземними громадянами, протягом року підлягають відчуженню.

Юридичні особи (засновані громадянами чи України юридичними особами України) **можуть придбати у власність земельні ділянки** для здійснення підприємницької діяльності у випадку:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншим цивільно-правовим угодам;
- б) внесення земельних ділянок його засновниками в статутний фонд;
- в) прийняття спадщини;
- г) виникнення інших основ передбачених законом.

Власники земельних ділянок мають право:

- а) чи продавати іншим шляхом відчужувати земельна ділянка, передавати його в заставу, оренду, спадщину;
- б) самостійно господарювати на землі;
- в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських і інших культур, на виробничу сільськогосподарську продукцію;
- г) використовувати у встановленому порядку для власних нестатків наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водянні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- д) на відшкодування збитків у випадках передбачених законом;
- е) споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будинки і спорудження.

Поряд з наявними правами **власники земельних ділянок зобов'язані:**

- а) забезпечувати їхнє використання по цільовому призначенню;
- б) дотримувати вимоги законодавства про охорону навколишнього середовища;
- в) вчасно сплачувати земельний податок;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок і землекористувачів;
- д) підвищувати родючість ґрунтів і берегти інші корисні властивості землі;
- е) вчасно надавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання

земель, інших природних ресурсів;

ж) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні спорудження, мережі зрошувальних і осушувальних систем;

з) дотримувати правил добросусідства й обмежень, зв'язаних із установленням земельних сервітутів і охоронних зон.

Право земельного сервітуту – це право чи власника землекористувача земельної ділянки на обмежене платне чи безплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Чи власники землекористувачі можуть вимагати встановлення наступних земельних сервітутів:

а) право проходу і проїзду на велосипеді;

б) право проїзду на транспортному засобі по наявній дорозі;

в) право прокладання й експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших ліній комунікацій;

г) право прокладати на свою земельну ділянку водопровід з чужої природної чи водойми через чужу земельну ділянку;

д) право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідній чи через сусідню ділянку;

е) право забору води з природної водойми, розташованого на сусідній земельній ділянці, і право проходу до природної водойми;

ж) право напувати своя худоба з природної водойми, розташованого на сусідній ділянці, і право прогону худоби до природної водойми;

з) право прогону худоби по наявній дорозі;

и) право встановлення будівельних лісів і складування будівельних матеріалів з метою ремонту будинків;

к) інші земельні сервітути.

Земельний сервітут установлюється за домовленістю між власниками сусідніх земельних ділянок на підставі чи договору за рішенням суду.

Держава забезпечує громадянам і юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю. Земельні суперечки зважуються судами, органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Державний **контроль за використанням і охороною земель** здійснюється уповноваженими органами виконавчої влади по земельних ресурсах, а за дотриманням вимог законодавства по

охороні земель – спеціально уповноваженими органами з питань екології і природних ресурсів. **Суспільний контроль за використанням** і здійснюється суспільними інспекторами, що призначаються охороною земель органами місцевого самоврядування і діють на підставі положення, затвердженого центральним органом виконавчої влади по земельних ресурсах.

Громадяни і юридичні особи несуть цивільну, адміністративну чи кримінальну відповідальність відповідно до чинного законодавства за наступні порушення: висновок угод з порушенням земельного законодавства; самовільне заняття земельних ділянок; псую сільськогосподарських угідь і інших земель; невиконання вимог щодо використання земель по цільовому призначенню; відхилення від державної реєстрації земельних ділянок, надання недостовірної інформації відносно їх і інші порушення земельного законодавства.

Підставами для припинення права власності на земельну ділянку є:

- а) добровільне відмовлення власника від права на земельну ділянку;
- б) смерть власника земельної ділянки;
- в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- г) звертання стягнення на земельну ділянку за вимогою кредитора;
- д) відчуження земельної ділянки по мотивах суспільної необхідності і для суспільних нестатків;
- е) конфіскація за рішенням суду.

Громадяни і юридичні особи, що мають у постійному користуванні земельні ділянки, але по чинному законодавству не можуть мати їх на такому праві, повинні до 1 січня 2005 року переоформити у встановленому порядку право чи власності право оренди на них.

10.3. Аграрне право України.

Аграрне право є спеціалізованою, комплексною галуззю права, що являє собою сукупність установлених чи санкціонованих державою правових норм, а також локальних норм, прийнятих у відповідному порядку, якими закріплюються основні принципи,

форми і порядок організації і діяльності сільськогосподарських підприємств і об'єднань, регулюються їхні взаємини між собою і державою. **Основною задачею аграрного права** є забезпечення юридичними засобами реалізації державної аграрної політики України, закріплення правового положення всіх учасників аграрних правовідносин, забезпечення ефективної діяльності сільськогосподарських підприємств і організацій.

Суб'єкти аграрного права – це основні виробники продуктів харчування, сировини і продовольства усіх форм власності.

Аграрне право як галузь юридичної науки являє собою сукупність правових норм, покликаних визначати правове положення приватних, колективних, кооперативних, корпоративних підприємств, регулювати майнові, земельні, трудові, організаційно-управлінські відносини в цих підприємствах.

Основними джерелами аграрного права є Конституція України, Цивільний і Господарський кодекси України, прийняті в 2003 році, а також інші нормативно-правові акти, зокрема, Закони України "Про пріоритетність соціального розвитку села й агропромислового комплексу в народному господарстві" від 17 жовтня 1990 року, "Про селянський (фермерському) господарстві" від 20 грудня 1991 року, "Про колективне сільськогосподарське підприємство" від 14 лютого 1992 року, "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" від 10 липня 1996 року, "Про сільськогосподарську кооперацію" від 17 липня 1997 року, а також Типові правила біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією, затверджені 3 квітня 1996 року, і Правила торгівлі на ринках, затверджені 26 лютого 2002 року.

Аграрні правовідносини є правовою формою вираження і закріплення суспільних виробничих відносин, що виникають і розвиваються в процесі ведення й організації сільськогосподарського виробництва, спрямовані на виробництво продукції сільськогосподарства, її переробку, збереження, реалізацію, з метою одержання прибутку. Важливим елементом аграрних правовідносин є правове регулювання діяльності підсобних виробництв і промислів, що є допоміжними галузями виробництва. Їхньої задачі складаються в задоволенні різноманітних інтересів у виробництві сільськогосподарської продукції, у найбільш повному

використанні трудових ресурсів села і відходів основного виробництва.

Основними методами регулювання в аграрному праві є встановлені чи санкціоновані державою способи і засоби правового впливу, за допомогою яких визначається правомочність суб'єктів аграрного підприємництва. Тобто *під державним регулюванням сільського господарства* розуміють цілеспрямований вплив держави на організацію господарської діяльності суб'єктів аграрного підприємництва шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів.

Основними методами державного регулювання сільського господарства є:

перехід від директивних до індикативних методів, що повинні забезпечити велику самостійність сільськогосподарських підприємств;

встановлення і підтримка паритетних цін у сільському господарстві;

регулювання переважно економічними методами;

збереження і гарантії самостійності в діяльності сільськогосподарських підприємств;

фінансова й інша підтримка;

перехід від бюджетного фінансування до самофінансування.

Контрольні запитання до теми 10.

1. Дати характеристику екологічних прав та обов'язків громадян.

2. Характеристика земельних правовідносин.

3. Характеристика прав громадян на землю.

4. Права власників земельних ділянок.

5. Охарактеризувати аграрні правовідносини.

Література: 1, 2, 8, 24, 29.

Тема 11. Основи адміністративного права.

11.1. Адміністративне право України: поняття і предмет правового регулювання.

11.2. Державна служба: поняття і принципи організації.

11.3. Адміністративний процес і його стадії.

11.4.Адміністративні стягнення: поняття та види.

Адміністративне право являє собою систему правових норм, покликаних регулювати суспільні відносини управлінського характеру в сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади. У широкому змісті під терміном «управління» розуміють цілеспрямований вплив керуючої системи на систему, якою керують, з метою упорядкування останньої, тобто забезпечення її функціонування в належному порядку.

У широкому змісті державне управління є частиною соціального управління, тобто керування людьми і їхніми колективами з боку державних органів, тому що органи всіх галузей державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) роблять визначений управлінський вплив. У вузькому змісті (як предмет адміністративного права) державне керування здійснюється органами державної виконавчої влади.

Державному керуванню притаманні такі риси:

діяльність по реалізації задач і функцій держави;

воно здійснюється спеціально створеними для цього державними органами і посадовими особами;

ці органи діють з доручення держави, від його імені і мають державно владні повноваження;

форми і методи роботи державних управлінських органів регламентуються нормами права.

Таким чином, *державне управління* – це підзаконна виконавча і розпорядницька діяльність органів державного керування, спрямована на практичне виконання законів у процесі повсякденного і безпосереднього керування господарським, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом.

Державна влада реалізує свої функції через відповідні органи державного керування. У свою чергу ці органи реалізують свої повноваження шляхом використання різних форм і методів державного керування.

Під формою управління розуміють зміст визначеного виду управлінської діяльності. Сучасна система форм державного керування складається з таких видів.

прийняття і видання правових актів керування(нормативних і індивідуальних);

проведення матеріально-технічних операцій;

здійснення юридично значимих дій.

Правові акти управління є найбільш важливою формою управлінської діяльності. Такі акти необхідні для забезпечення юридичних наслідків конкретних управлінських дій (видання наказів, розпоряджень, оформлення рішень, протоколів, проведення атестацій і т.п.).

Організаційні дії займають найбільшу питому вагу в поточній роботі апарату органів управління. До організаційної роботи відносять розробку проектів документів і правових актів, обговорення найбільш важливих питань управлінської діяльності, проведення ревізій і перевірок, обговорення передового досвіду, надання допомоги підлеглим органам і ін.

Матеріально-технічні операції необхідні для обслуговування всіх стадій управлінського процесу. До них відносять: складання інформаційних довідок; обробку статистичної інформації; діловодство; доведення управлінських рішень до виконавців.

Юридично значимі дії знаходять свій прояв у правовому оформленні державними посадовими особами і нотаріусами різних угод, посвідчення документів і фактів, реєстрації актів цивільного стану, видачі громадянам різних довідок і т.п. Хоча ця діяльність не є основною для кожного органу, але є обов'язковою, оскільки регламентується законодавством про державні органи управління.

Під методами державного управління варто розуміти спосіб реалізації і функцій виконавчої влади конкретними органами державного управління і посадових осіб через їхній вплив на волю і створення підлеглих органів, а також громадян.

Ведучим методом управлінської діяльності є **метод переконання**, за допомогою якого здійснюється вплив на свідомість людей, з метою дотримання ними визначеного поведіння.

Метод примусу – це спосіб впливу на суб'єкти управління (громадян), які нездатні управляти власною поведінкою відповідно до правил, установленими державою. Засоби примусу застосовуються в тих випадках, коли вичерпані всі засоби

переконання до тих осіб, що не дотримують вимоги законів чи інших нормативно-правових актів.

Адміністративний метод полягає в тому, що органи управління безпосередньо встановлюють підлеглим суб'єктам (органам, громадянам) визначені правила поведінки. А у випадку їхнього невиконання можуть бути використані методи адміністративного примусу.

Економічний метод не передбачає адміністративних мір, а припускає здійснення впливу на суб'єкти керування через застосування до них різних методів економічного стимулювання (пільг, санкцій, кредитів, субсидій, цінової політики і т.п.). Наявність цих стимулів дає суб'єктам можливість самим вибрати найбільш оптимальні форми і методи діяльності для досягнення кінцевих виробничих задач.

Таким чином, визначаючи предмет такої самостійної галузі як адміністративне право, необхідно відзначити наступні його ознаки:

1. Регульовані відносини охоплюють будь-які аспекти державно-управлінської діяльності.
2. Вони здійснюються суб'єктами виконавчої влади.
3. Регульовані відносини зв'язані з практичною реалізацією повноважень, наданих суб'єктам виконавчої влади відповідними нормативно-правовими актами для здійснення ними державно-управлінської діяльності.

Предмет регулювання адміністративного права охоплює коло однорідних суспільних відносин, до яких відносять:

управлінські відносини, у межах яких, безпосередньо реалізуються задачі, функції і повноваження органів виконавчої влади;

управлінські відносини внутрішнього організаційного характеру, що склалися між різними органами державної виконавчої влади, не зв'язаними відносинами підпорядкованості (наприклад, між окремими міністерствами);

управлінські відносини, що виникають у діяльності суб'єктів місцевого самоврядування;

управлінські відносини організаційного характеру, що виникають всередині системи громадських організацій.

11.2. Державна служба: поняття і принципи організації.

Державною службою в Україні є професійна діяльність осіб, що займають посади в державних органах і їхньому апараті на який покладене практичне виконання завдань і функцій держави.

Правовий статус державного службовця регламентується нормами конституційного, трудового, цивільного, і інших галузей права, що визначають порядок зарахування на державну службу, види заохочень і відповідальності службовців, обмежень, зв'язаних з проходженням державної служби, підстав для її припинення. Самостійним інститутом адміністративного права є адміністративно - правові, регламентуючі питання державної служби.

Виходячи з принципу поділу влади, виділяють державну службу в органах, законодавчої, виконавчої і судової влади. *Основними принципами роботи державної служби*, закріпленими в Конституції України й у Законі України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року, є:

- служіння народу України;
- демократизм і законність;
- гуманізм і соціальна справедливість;
- пріоритет прав людини і громадянина;
- професіоналізм, компетентність, ініціативність, чесність, відданість справі;
- персональна відповідальність за виконання службових обов'язків;
- дотримання прав і законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування;
- дотримання прав підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян.

Право на проходження державної служби надається громадянам України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань і місця проживання, Для її проходження вони повинні одержати відповідне утворення і професійну підготовку, пройти у встановленому порядку конкурсний добір чи іншу процедуру, передбачену чинним законодавством і іншими нормативно правовими актами.

Головним компонентом державної служби як юридичного інституту є посада.

Посада визначається штатним розкладом як первинна структурна одиниця державного органу і його апарату, на яку покладається відповідним нормативно-правовими актом коло службових повноважень.

Посадовими особами вважаються керівники і заступники керівників державних органів, інші державні службовці, на яких чи законами іншими нормативними актами покладене здійснення організаційно-розпорядницьких і консультаційно - дорадних функцій.

Саме посада визначає коло службових обов'язків, право і межі відповідальності державного службовця, вимоги до його професійної підготовки. Крім того, посада, визначає зміст роботи державного службовця і встановлює його правовий статус.

На державних службовцях чинним законодавством покладаються визначені права й обов'язки.

Основними обов'язками державних службовців є: дотримання Конституції України й інших законодавчих актів;

забезпечення ефективної роботи і виконання задач державних органів відповідно до їхньої компетенції;

недопущення порушень прав і свобод людини і громадянина;

безпосереднє виконання покладених на них службових обов'язків, своєчасне і точне виконання рішень державних органів чи посадових осіб, розпоряджень і вказівок керівництва;

забезпечення державної таємниці, конфіденційності ін формації про громадян, яка стала їм відома при виконанні обов'язків державної служби, а також іншої інформації, що відповідно до чинного законодавства не підлягає розголошенню і т.п.

Державний службовець повинний діяти в межах наданих йому повноважень. У випадку одержання доручення, що суперечить чинному законодавству, державний службовець зобов'язаний негайно в писемній формі сповістити про це посадовій особі, що видала таке доручення, а у випадку, якщо ця посадова особа наполягає на його виконанні – повідомити об цьому вищестоящу посадову особу.

Державний службовець, відповідно до законодавства, має право:

- користатися правами і свободами, гарантованими Конституцією і законами України;
- брати участь у розгляді питань і винесенні по них рішень у межах своїх повноважень;
- одержувати від державних органів, підприємств і організацій, органів місцевого і регіонального самоврядування необхідну інформацію з питань, що входять до його компетенції;
- на повагу особистого достоїнства, справедливої і поважної поваги до себе з боку керівників, співробітників і громадян;
- вимагати виконання визначеного керівництвом обсягу службових повноважень на визначеній посаді;
- на оплату праці в залежності від займаної посади, присвоєного рангу, якості, досвіду і стажу роботи;
- на підвищення по службовому рівню з урахуванням кваліфікації і здібностей, сумлінного виконання службових обов'язків, участі в конкурсах на заміщення посад вищої категорії;
- вимагати службового розслідування з метою зняття безпідставних, на думку службовця, обвинувачень чи підозр;
- на соціальний і правовий захист відповідно до його статусу;
- захищати свої законні права й інтереси у вищих державних органах і в судовому порядку.

Конкретні права й обов'язки державних службовців визначаються на підставі типових кваліфікаційних характеристик і відбиваються в посадових інструкціях, затверджуваних керівниками відповідних державних органів у межах їхньої компетенції.

11.3. Адміністративний процес і його стадії.

Діяльність органів по реалізації матеріальних адміністративно-правових норм, спрямованих на рішення індивідуальних справ, що виникають під час управлінської діяльності, називають **адміністративним процесом**. Адміністративний процес має складну структурну побудову й охоплює різні види адміністративного виробництва, кожному з яких у залежності від характеру розглянутих справ і особливостей виникнення адміністративно-процесуальних відносин притаманні специфічні

особливості (призив на військову службу, накладення штрафу, розгляд скарг громадян і т.п.). Тому в адміністративному процесі існує безліч видів процесуальної діяльності й адміністративних виробництв.

Адміністративне провадження є особливим видом урегульованої правовими нормами процесуальної діяльності уповноважених органів по розгляду окремих груп адміністративних справ.

Адміністративний процес складається з визначених стадій, кожна з яких складається із сукупності послідовних процесуальних дій. Починається процес звичайно зі стадії порушення справи з подальшою передачею його відповідному уповноваженому органу для розгляду тобто на першому етапі виявляються підстави, встановлюється яке відомство буде розглядати справу, а також виробляється серія процесуальних дій: збір матеріалів, оформлення документу про відкриття справи, виклик зацікавлених осіб, фіксація доказів.

Найбільш важливими процедурами у провадженні по конкретній адміністративній справі є надання сторонами пояснень, вимог, дослідження органом державного управління доказів, на які посилаються сторони, У такий спосіб можна виділити наступні **стадії адміністративного провадження**. **Перша стадія** – подача громадянином заяви і прийняття його до розгляду відповідним органом (посадовою особою), що веде провадження; **друга** – розгляд справи, тобто встановлення і дослідження фактичних обставин; **третья** – прийняття і виконання рішення, його оскарження.

11.4.Адміністративні стягнення: поняття та види.

Адміністративне стягнення — це спосіб відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративний проступок, а також попередження вчинення нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Види адміністративних стягнень закріплені в Кодексі України про адміністративні правопорушення. До них належать:

1) **попередження** — письмове або в іншій формі (у передбачених законом випадках) офіційне застереження уповноваженою посадовою особою громадянина про не допустимість вчинення ним адміністративних правопорушень;

2) **штраф** — грошове стягнення що накладається на громадян посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених Кодексом України "Про адміністративні правопорушення";

3) **відплатне вилучення предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат по реалізації вилученого предмета;

4) **конфіскація предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду. Конфіскованим може бути тільки предмет — приватна власність порушника, якщо інше не передбачено законодавчими актами;

5) **позбавлення спеціального права**, Позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві (права керування транспортними засобами, права полювання), застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом.

6) **виправні роботи** застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до двадцяти процентів її заробітку в доход держави. Виправні роботи призначаються місцевими районним, районним у місті, міськими судами (суддею).

7) **адміністративний арешт** устанавлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб. Адміністративний арешт призначається місцевими районним, районним у місті, міськими судами (суддею).

Таким чином, адміністративні стягнення як вид і міра адміністративного впливу держави на осіб, що вчинили правопорушення, мають на меті виховання особи, що вчинила правопорушення, інших осіб для запобігання правопорушень у майбутньому.

Контрольні запитання до теми 11.

- 1. Охарактеризувати поняття державного управління.*
- 2. Характеристика методів державного управління.*
- 3. Дати характеристику правового статусу держслужбовця.*
- 4. Основні права та обов'язки державних службовців.*
- 5. Поняття та значення адміністративного процесу.*
- 6. Види адміністративних стягнень.*

Література: 1, 2, 24, 31.

Тема 12. Основи кримінального права України.

12.1. Законодавство України про кримінальну відповідальність.

12.2. Поняття і ознаки злочину.

12.3. Класифікація злочинів.

12.4. Стадії скоєння злочину.

12.5. Поняття осудності, неосудності, обмеженої осудності.

12.6. Співучасть в злочині.

12.7. Покарання і його види.

12.1. Законодавство України про кримінальну відповідальність.

Кримінальне право – галузь права, що представляє собою сукупність юридичних норм, затверджених вищим органом державної влади – Верховною Радою України, що встановлюють принципи кримінальної відповідальності, а також визначальних, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і яким покаранням підлягають обличчя, винні в їхньому здійсненні.

Основними задачами кримінального права є забезпечення охорони прав і воль людини і громадянина, суспільного порядку і суспільної безпеки, навколишнього середовища, конституційного

ладу України від злочинних зазіхань, забезпечення світу і безпеки людства, а також попередження злочинів. Таким чином, карне право на відміну від інших галузей права, безпосередньо не регулює суспільні відносини, у процесі яких створюються матеріальні чи інші блага, чи задовольняються потреби людей. Його основним призначенням є охорона суспільних відносин від злочинних зазіхань, що сприяє нормальному функціонуванню цих відносин. Рішення цієї задачі здійснюється в процесі регулювання карним правом інших, багато в чому специфічних відносин – кримінально-правових. Вони виникають між державою і суб'єктом із приводу зробленого останнім злочину. Регулюються карні правовідносини шляхом залучення суб'єкта до кримінальної відповідальності.

Законодавство України про кримінальну відповідальність складає Кримінальний кодекс України, що вступив у дію з 1 вересня 2001 року, що ґрунтується на Конституції України і загально-визнаних принципів і нормах міжнародного права. Закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після вступу в силу дійсного Кодексу, включаються в нього після вступу їхній у силу.

Закон про кримінальну відповідальність, що усуває злочинні чи діяння зм'якшує кримінальну відповідальність, має **зворотна дія в часі**, тобто поширюється на осіб, що зробили відповідні діяння до вступу такого закону в силу, у тому числі на осіб, що відбувають покарання, але мають судимість. Закони про кримінальну відповідальність, що встановлюють злочинність чи діянь підсилюють кримінальну відповідальність, не мають зворотної дії в часі.

Особи, що скоїли злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності згідно Кримінального кодексу України. Злочин визнається скоєним на території України, якщо він був початий, продовжений, кінчений чи припинений на території України якщо його виконавець, чи хоча б один зі співучасників діяв на території України.

Громадяни України й особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, що скоїли злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України.

Громадяни України й особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, скоїли злочини за межами України, не можуть бути видані іноземній державі для залучення до кримінальної відповідальності і передачі до суду.

Кримінальне законодавство України складається з двох частин: загальної й особливої. У загальній частині формуються задачі і принципи кримінального права, визначаються межі чинності кримінального закону, формуються підстави кримінальної відповідальності, а також основного кримінально-правового поняття: злочин; обставини, що виключають злочинність діяння; стадії здійснення злочину; співучасть та ін. У ній також визначаються мета і види покарання, порядок звільнення від кримінальної відповідальності та ін.

Особлива частина кримінального законодавства містить опис вичерпного переліку злочинів і покарань за їхнє здійснення. Кримінально-правові норми загальної й особливої частин нерозривно зв'язані між собою, утворюють в цілому єдине кримінальне право.

12.2. Поняття і ознаки злочину.

Злочин - це передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), здійснене суб'єктом злочину.

Злочинне діяння може бути здійснено у формі дії або бездіяльності. **Злочинна дія** - це вид активної поведінки особи, коли вона здійснює дії, прямо заборонені кримінальним законом. Наприклад, крадіжка, розбій, здирство - це злочини, здійснені у формі дії. **Злочинна бездіяльність** - це вид пасивної поведінки особи, коли вона не здійснює дій, прямо зазначених законом. Наприклад, злочином, здійсненим у формі бездіяльності, є ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139).

Суб'єктом злочину визнається **фізична осудна особа**, що скоїла злочин у віці, з якого може наступати кримінальна відповідальність. **Осудною** визнається особа, яка під час скоєння злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент скоєння злочину виповнилося **16 років**. Кримінальній

відповідальності підлягають також особи *14 років*, що скоїли злочини, соціальну небезпеку яких вони в змозі усвідомлювати. Вичерпний перелік таких злочинних діянь визначений Кримінальним кодексом (ч.2 ст.22).

Не є злочином діяння, хоч і передбачене Кримінальним кодексом, але через малозначність не представляє суспільної небезпеки, тобто що не заподіяло істотної шкоди, наприклад, крадіжка пачки масла, буханця хліба, пляшки води. Ці діяння є адміністративною провиною.

Ознаки злочину:

1) кримінальна протиправність. Ця ознака злочину указує на те, що дане діяння передбачене кримінальним законом і заборонено ним під загрозою покарання;

2) суспільна небезпека. Злочин наносить або створює загрозу нанесення значної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству або державі;

3) провинність. Злочинним визнається тільки винне діяння. **Провина** - психічне відношення особи до здійснюваного ним діяння і його наслідків. *Провина існує у формах наміру і необережності.*

Намір ділиться на прямий і непрямий. **Прямим** признається намір, при якому особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання. Непрямим визнається намір, при якому особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо допускала їх настання.

Необережність ділиться на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. Необережність визнається **злочинною самовпевненістю**, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх запобігання. Необережність визнається **злочинною недбалістю**, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачати.

Відсутність провини не дає можливості розглядати діяння як злочин;

4) караність. Дана ознака злочину означає, що за скоєння

конкретного злочину Кримінальним кодексом встановлене відповідне покарання.

12.3. Класифікація злочинів.

Класифікація злочинів проводиться залежно від ступеня їх тяжкості:

1) злочином *невеликої тяжкості* є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше двох років або інше, м'якше покарання. Наприклад, до таких злочинів належить незаконне розголошення лікарської таємниці (ст.145), незаконне використання товарного знаку (ст.229), жорстоке поводження з тваринами (ст.209);

2) злочином *середньої тяжкості* є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше п'яти років. Прикладами таких злочинів можуть бути підміна дитину (ст.148 КК), виготовлення, збут і використання підроблених недержавних цінних паперів (ч.1ст.224 КК), свідомо незаконне затримання або незаконний привід (ч.1 ст.371 КК);

3) *тяжким* злочином є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше десяти років. Приклади тяжких злочинів - умисне тяжке тілесне ушкодження (ч.1 ст.121 КК), розбій (ч.1-2 ст.137 КК);

4) *особливо тяжким* злочином є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін понад десять років або довічне позбавлення волі. Наприклад, до особливо тяжких злочинів належать державна зрада (ст.111 КК), умисне вбивство з обтяжливими обставинами (ч.2ст.115 КК).

12.4. Стадії скоєння злочину.

Стадії скоєння злочину - це етапи підготовки і здійснення *навмисного* злочину. Злочин по *необережності* стадій не має.

Кримінальний кодекс розрізняє наступні стадії злочинної діяльності:

1) *приготування до злочину*. Під приготуванням розуміється підготовка або пристосування засобів або знарядь, підбір співучасників або змова на скоєння злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для скоєння злочину.

Наприклад, особа пристосовує інструменти для злому дверей, підшукує транспортний засіб для вивозу краденого майна, проводить спостереження за квартирою, яку збирається обікрасти;

2) **замах на злочин.** Замахом на злочин визнаються умисні дії (бездіяльність) особи, безпосередньо направлені на скоєння злочину, якщо при цьому злочин не був доведений до кінця з незалежних від неї причин. Наприклад, злодій проник в квартиру з метою викрадання майна, але був застигнутий і затриманий господарем;

3) **закінчений злочин.** Закінченим злочином визнається діяння, що містить всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу. Наприклад, злодій виніс викрадені речі із зламаної ним квартири і сховав їх в наперед підготовленому місці. Таким чином, він оволодів чужим майном і дістав можливість розпорядитися ним.

Кримінальна відповідальність за приготування до злочину і замах на злочин наступає по статті закону, що передбачає відповідальність за закінчений злочин. При цьому слід враховувати, що приготування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності. При призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної небезпеки дій, здійснених винним, ступінь здійснення злочинного наміру і причини, через які злочин не був доведений до кінця.

12.5. Поняття осудності, неосудності, обмеженої осудності.

Осудність - це здатність особи під час скоєння злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Осудна особа підлягає кримінальній відповідальності відповідно до положень Кримінального кодексу.

Неосудність - це обумовлена розладом психіки нездатність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними у момент здійснення суспільно небезпечного діяння.

При рішенні питання про визнання особи неосудним використовують медичний і юридичний критерії.

Медичний критерій має місце за наявності однієї з наступних умов:

1) хронічна душевна хвороба (наприклад, шизофренія,

епілепсія);

2) тимчасовий розлад душевної діяльності, який настає в період загострення деяких психічних хвороб і характеризується раптовістю настання (наприклад, гострий алкогольний психоз);

3) недоумство - природжене або придбане в результаті травм, інфекцій порушення розумових здібностей;

4) інший хворобливий стан - розлад психічної діяльності, що не підпадає під ознаки перших трьох категорій (важкі форми психопатій, пухлини мозку і ін.).

Юридичний критерій включає дві ознаки:

1) інтелектуальний - нездатність особи усвідомлювати свої дії, включаючи їх юридичне значення;

2) вольовий - нездатність особи керувати своїми діями при усвідомленні їх суспільної небезпеки. Наприклад, піроман не в змозі подолати хворобливого ваблення до підпалів.

Визнання особи, неосудним, можливо тільки за наявності **одночасно** медичного і юридичного критеріїв.

Неосудна особа не підлягає кримінальній відповідальності. До неї застосовуються тільки примусові заходи медичного характеру (поміщення до психіатричної лікарні).

Обмежена осудність означає, що під час скоєння злочину особа унаслідок психічного розладу не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і (або) керувати ними. Особа, визнана судом обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності. Проте при призначенні покарання суд враховує обмежену осудність особи і може застосувати замість покарання примусові заходи медичного характеру.

12.6. Співучасть в злочині.

Нерідкі випадки, коли умисний злочин скоюється двома і більш особами, інакше кажучи - має місце **співучасть в злочині**. Скоєння злочину в співучасті підвищує його суспільну небезпеку і тому визнається кримінальним законом обставиною, обтяжливою відповідальність.

Співучасть має ряд ознак:

1) учасниками злочину є **не менше двох деліктоздатних осіб**. Не є співучастю скоєння злочину однією деліктоздатною особою за

допомогою неосудної особи, або особи, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність;

2) злочин здійснюється **загальними зусиллями** всіх співучасників;

3) усі співучасники діють **умисно**.

По ролі, яку виконують співучасники злочину, розрізняють *просту співучасть*, коли дії всіх співучасників однотипні, і *складна співучасть*, коли всі співучасники виконують різні ролі.

Види співучасників:

1) **виконавець** - особа, що безпосередньо скоїла злочин, або що скоїла його шляхом використання осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності (неосудних, таких, що не досягли віку кримінальної відповідальності);

2) **організатор** - особа, що організувала скоєння злочину або що керувала його здійсненням, або що створила організовану групу або злочинну організацію, або що керувала нею, або забезпечувала фінансування або організоване приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації;

3) **підбурювач** - особа, яка домовленостями, підкупом, загрозою, примушенням або іншими способами схилила іншого співучасника до скоєння злочину;

4) **посібник** - особа, яка радами, вказівками, наданням засобів або знарядь або усуненням перешкод сприяла скоєнню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка наперед обіцяла приховати злочинця, знаряддя або засоби скоєння злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати або збути такі предмети.

12.7. Покарання і його види.

Покарання - міра примушення, вживана від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною в скоєнні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання є найбільш суворим видом кримінальної відповідальності.

Суть покарання полягає в тому, що засуджений зазнає певні позбавлення і страждання (наприклад, обмеження пересування, особистої недоторканності, таємниці листування - при позбавленні

волі). Проте кара - не єдина і навіть не головна мета покарання. Покарання має на меті виправлення засуджених, попередження скоєння нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Кримінальний кодекс передбачає 12 видів покарань, які розділяють на:

- основні покарання;
- додаткові покарання;
- покарання, які можуть призначатися як основні і додаткові.

Види **основних** покарань:

1) *суспільні роботи* (на термін від 60 до 240 годин при відбуванні не більше ніж по 4 години в день). Це покарання полягає у виконанні у вільне від роботи або навчання час суспільно корисних робіт;

2) *виправні роботи* (від 6 місяців до 2 років). З суми заробітку засудженого утримується в дохід держави від 10 до 20%;

3) *службові обмеження для військовослужбовців* (на термін від 6 місяців до 2 років). З суми грошового забезпечення засудженого проводиться утримання в дохід держави від 10 до 20 %. Під час відбування засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, термін покарання не зараховується в строк вислуги років для привласнення чергового звання;

4) *арешт* (на термін від 1 до 6 місяців);

5) *обмеження волі* (на термін від 1 до 5 років). Покарання полягає у поміщенні особи до кримінально-виконавчої установи відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і з обов'язковим залученням до праці;

6) *утримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців* (на термін від 6 місяців до 2 років). Цей вид покарання застосовується тільки по відношенню до військовослужбовців термінової служби;

7) *позбавлення волі на певний термін* (від 1 до 15 років);

8) *довічне позбавлення волі*.

Основні покарання можуть призначатися лише як самостійні види. Не можна, наприклад, призначити одночасно арешт і виправні роботи. Саме з цими видами покарань зв'язується досягнення мети покарання. До основних покарань можуть приєднуватися додаткові покарання.

Види **додаткових** покарань:

- 1) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- 2) конфіскація майна.

Ці покарання не можуть призначатися як самостійні, вони приєднуються до основних покарань.

Види покарань, які можуть призначатися як **основні і додаткові**:

- 1) *штраф* (від 30 до 1000 неоподатковуваних податком мінімумів доходів громадян);
- 2) позбавлення права посідати певні посади або займатися певною діяльністю (на термін від 2 до 5 років - як основне покарання і на термін від 1 року до 3 років - як додаткове покарання).

Цю групу покарань можна застосовувати як самостійно, так і приєднувати їх до основних покарань.

Контрольні запитання до теми 12.

1. Охарактеризувати основні задачі кримінального права.
 2. Визначити поняття та ознаки злочину.
 3. Характеристика стадій скоєння злочину.
 4. Розмежити поняття осудності, неосудності та обмеженої осудності.
 5. Дати характеристику співучасників злочину.
 6. Визначити поняття та види покарання.
- Література: 1, 2, 24, 33, 34.

Тема 13. Судові і правоохоронні органи України.

13.1. Судоустрій і принципи здійснення правосуддя в Україні.

13.2. Основні задачі і функції прокуратури.

13.3. Правоохоронні органи в Україні і їхньої задачі.

13.4. Адвокатура в Україні: основні задачі і функції.

13.5. Нотаріат в Україні.

13.1. Судоустрій і принципи здійснення правосуддя в Україні.

Державна влада в Україні здійснюється на принципах поділу її на законодавчу, виконавчу і судову. Органи судової влади здійснюють свої повноваження на підставах, у межах і порядку, передбачених Конституцією України і законами.

Судова влада шляхом здійснює функцію правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства.

Правосуддя є особливою функцією державної влади, що здійснюється шляхом розгляду і рішення в судових засіданнях адміністративних, цивільних і господарських справ по спорах відносно прав та інтересів громадян підприємств, установ і організацій, суспільних об'єднань, а також кримінальних справ, застосування встановлених законом мір покарання для осіб, винних у скоєнні злочину, чи виправдання невинних.

Суд здійснює правосуддя на принципах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією України і законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. **Юрисдикція судів** поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленим Конституцією України і законами.

Основними принципами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівноправність всіх учасників перед законом і судом;
- 3) гарантія доведення вини;
- 4) змагальність сторін, свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості;
- 5) підтримка державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) гласність судового процесу і його повне фіксування технічними засобами;
- 7) забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 8) обов'язковість рішення суду. Законом можуть бути встановлені й інші принципи судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

Судову систему України складають суди загальної юрисдикції і Конституційний Суд України, що є єдиним органом конституційної юрисдикції.

Конституційний Суд України приймає рішення і дає висновки в справах відносно:

конституційності законів і інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, правових актів Кабінету Міністрів України;

відповідності Конституції України діючих міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, які внесені до Верховної Ради України для одержання згоди на їхню обов'язковість;

дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення президента України з посади в порядку імпічменту;

офіційне роз'яснення Конституції і законів України.

Рішення і висновки Конституційного Суду України по перерахованим вище питаннях є обов'язковими для виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. Закон, інші правові акти або їхні окремі положення, визнані неконституційними, втрачають свою силу з дня ухвалення рішення Конституційним Судом про їхню неконституційність.

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується на принципах територіальності і спеціалізації.

Систему судів загальної юрисдикції складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) Конституційний суд України;
- 4) вищі спеціалізовані суди;
- 5) Верховний Суд України.

Створення надзвичайних і особливих судів не допускається.

Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні й інші суди, визначені законом як спеціалізовані суди. В судах різних судових юрисдикцій може бути введена спеціалізація суддів по розгляду конкретних категорій справ даної юрисдикції.

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується : єдиними принципами організації і діяльності судів;

єдиним статусом суддів;
обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
забезпеченням Верховним Судом України однаково застосування законів судами загальної юрисдикції;
обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
фінансування судів виключно з Державного бюджету України;
рішення питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Для забезпечення всебічного, повного й об'єктивного розгляду справ, законності судових рішень в Україні діють суди першої, апеляційної і касаційної інстанцій. Судами першої інстанції є місцеві суди.

Правосуддя в Україні здійснюється на основі рівноправності всіх учасників процесу перед законом і судом. Усім суб'єктам правовідносин гарантується захист їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в суді будь-якого рівня.

Кожний має право користуватися правовою допомогою при рішенні його справи в суді. Для надання правової допомоги в суді в Україні діє адвокатура.

Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Судочинство в Україні здійснюється державною мовою. Особи, що не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, мають право користуватися рідною мовою і послугами перекладача в судовому процесі.

Судове рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, приймається від імені України. Судові рішення, що набули законної сили, є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами,

об'єднаннями громадян і інших організацій, громадянами і юридичними особами на всій території України.

Учасники судового процесу й інші особи у випадках і порядку, передбаченому процесуальним законом, мають **право на апеляційне і касаційне оскарження судового рішення.**

Справи в судах першої інстанції розглядаються суддею одноосібно або колегією суддів, а у випадках, зазначених в законі, також судом присяжних. Розгляд справ в апеляційному, касаційному порядку, а також в інших випадках, передбачених законом, здійснюється колегіально в складі не менш трьох професійних суддів.

Судді при здійсненні правосуддя незалежні від ніякого впливу, нікому не підзвітні і підкоряються тільки закону. Втручання в здійснення правосуддя вплив на суд чи суддів будь-яким способом, прояв неповаги до суду чи суддів, збір, використання і поширення інформації усно, письмово й іншим способом з метою применшити їхній авторитет чи вплинути на їхню неупередженість заборонені і тягнуть передбачену законом відповідальність.

Недоторканність і незалежність суддів гарантується Конституцією України, законом Про статус суддів і іншими законами. Суддя не може бути затриманим або арештований без згоди Верховної Ради України до винесення обвинувального вироку судом.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій і перебувати в профспілках, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займати інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької і творчої.

13.2. Основні задачі і функції прокуратури.

Прокуратура є єдиною централізованою системою державних органів, які від імені України, здійснюють нагляд за точним виконанням і застосуванням законів шляхом своєчасного виявлення правопорушень, вживання заходів по їхньому усуненню і притягнення винних до відповідальності.

Метою діяльності органів прокуратури є зміцнення правопорядку і напрямок на рішення задач захисту від неправомірних зазіхань на:

закріплені Конституцією України незалежність держави, суспільний і державний лад, політичну й економічну систему, права національних груп і територіальних утворень;

гарантовані Конституцією, іншими законами України і міжнародними правовими актами соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи людини і громадянина;

основи демократичного ладу державної влади, правовий статус місцевих рад депутатів, органів територіального суспільного самоврядування.

На органи прокуратури у відповідності зі статтею 121 Конституції України **покладені наступні задачі:**

підтримка державного обвинувачення в суді;

представництво інтересів громадян чи держави в суді у визначених законом випадках;

нагляд за дотримання законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, і досудове слідство;

Нагляд за дотримання законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні примусових заходів, зв'язаних з обмеженням свободи громадян.

Представництво прокуратурою інтересів громадянина чи держави в суді складається в здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних і інших дій, спрямованих на захист у суді інтересів громадянина чи держави у випадках, передбачених законом.

Формами прокурорського представництва є:

звертання до суду з позовами і заявами про захист прав і свобод будь-якої особи, невизначеного кола осіб, юридичних осіб, коли порушуються інтереси держави, а також про визнання незаконними правових актів, дій чи рішень органів і посадових осіб;

участь у розгляді справ судами;

внесення апеляційного, касаційного подання на судові рішення чи заяви про їхній перегляд по знову відкритим обставинам.

Вимоги прокурора, що відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій,

посадових осіб і громадян і повинні виконуватися ними негайно, або передбачені законом чи визначені прокурором терміни.

З метою забезпечення їхньої незалежності працівники прокуратури не можуть бути членами будь-яких політичних партій чи рухів.

Систему органів прокуратури складають: Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури.

13.3 Правоохоронні органи в Україні і їхньої задачі.

До правоохоронних органів відносяться органи державної виконавчої влади, на які законом покладене здійснення однієї чи декількох таких *правоохоронних функцій як:*

охорона державної безпеки, суспільного порядку, майна фізичних і юридичних осіб;

контроль за станом дотримання нормативних актів в окремих сферах громадського життя;

виявлення фактів здійснення злочинів і адміністративних правопорушень і інформування про це державні органи, уповноважені порушувати кримінальні справи, вести дізнання і попереднє слідство злочинів, а також виносити рішення про застосування мір адміністративного стягнення;

припинення злочинів і адміністративних правопорушень, затримання при наявності підстав осіб, що їх вчинили;

розгляд матеріалів про адміністративні правопорушення, винесення рішень про застосування до осіб, винним у їхньому скоєнні, адміністративних стягнень і виконання рішень про накладення адміністративних стягнень.

Основними правоохоронними органами в Україні є Служба безпеки України, органи внутрішніх справ, у тому числі міліція, Державна виконавча служба.

Служба безпеки України є державним правоохоронним органом спеціального призначення, що забезпечує державну безпеку України. *Основними задачами Служби безпеки України* є:

Захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, зазіхань з боку окремих організацій, груп і осіб;

Попередження, виявлення, припинення і розкриття злочинів проти світу і безпеки людства, тероризму й організованої злочинності в сфері управління й економіки, інших протиправних дій, що безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України.

Органи внутрішніх справ є одним з основним елементів правоохоронних органів України. Їхня діяльність спрямована на забезпечення суспільного порядку на всій території держави.

Всю систему органів внутрішніх справ очолює Міністерство внутрішніх справ України (МВС) – центральний орган державної виконавчої влади. **Основними задачами МВС** України є:

організація і координація діяльності органів внутрішніх справ по захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних зазіхань, охороні суспільного порядку і гарантуванню суспільної безпеки;

участь у розробці і реалізації державної політики по боротьбі зі злочинністю;

забезпечення попередження злочинів, їхнє припинення, розкриття і розслідування, розшуку осіб, що скоїли злочини, вживання заходів по усуненню причин і умов, що сприяють здійсненню правопорушень;

гарантування безпеки працівників суду і правоохоронних органів, їхніх близьких родичів і осіб, що беруть участь в кримінальному судочинстві;

визначення основних напрямків вдосконалювання роботи органів внутрішніх справ, надання їм організаційно-методичної і практичної допомоги;

участь у виконанні кримінальних розпоряджень і соціальної реабілітації засуджених;

організація роботи, зв'язаної гарантуванням безпеки дорожнього руху і пожежної безпеки;

забезпечення законності в діяльності працівників і військовослужбовців цієї системи.

Система органів внутрішніх справ формується відповідно до основних напрямків їхньої діяльності і **складається з наступних груп структурних підрозділів;**

галузеві служби (підрозділу), що реалізують основні функції зазначених органів: міліція, слідчий апарати, експертні служби, пожежна охорона, внутрішні війська;

функціональні служби (підрозділу), що виконують функції забезпечення органів внутрішніх справ: кадрові, фінансово – економічні, господарські, медичні служби, навчальні заклади;

загального керівництва: чергові частини, інформаційно–аналітичні центри, апарат міністрів.

Формами діяльності органів системи МВС з обліком їхнього функціонального призначення є: профілактична, оперативно–пошукова, кримінально–процесуальна, виконавча, охоронна (на договірних засадах) і організаційно–правова діяльність.

Усі ланки системи органів внутрішніх справ функціонують у тісному взаємозв'язку як між собою, так і з іншими державними органами, організаціями і населенням країни, що є гарантією ефективності їхньої діяльності по охороні суспільного порядку і боротьбі зі злочинністю.

Міліція в Україні є державним збройним органом виконавчої влади, що захищає життя, здоров'я, право і свобод громадян, власність, навколишнє середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних зазіхань. Міліція являє собою єдину систему органів, що входить до структури МВС.

Правовою основою діяльності міліції є Конституція України, Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти МВС, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку.

У відповідності з чинним законодавством **основними задачами міліції** є.

гарантування особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод і законних інтересів;

запобігання правопорушень і їхнє припинення;

охорона і забезпечення суспільного порядку;

виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, що їх вчинили;

забезпечення безпеки дорожнього руху;

захист власності від злочинних зазіхань;

участь у наданні соціальної і правової допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствами, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

У межах діючого законодавства міліція має право обмежувати права і свобод громадян, якщо без цього не можуть бути виконані покладені на неї обов'язки, і зобов'язано дати їм пояснення з цього приводу. Вона забезпечує право на юридичний захист і інші права затриманих і взятих під варту осіб, не пізніше як через 24 години повідомляє про їхнє місцезнаходження близьким родичам, адміністрації за місцем роботи чи навчання, приймає в разі потреби заходи для надання медичної й іншої допомоги.

Міліція має право застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю у випадках і в порядку, передбачених Законом України «Про міліцію».

Контроль за діяльністю міліції здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністр внутрішніх справ і в межах їхньої компетенції – рада народних депутатів.

Нагляд за дотриманням законності в діяльності міліції здійснює Генеральний прокурор України і підлеглі йому прокуратури.

Примусове виконання рішень в Україні покладається на **Державну виконавчу службу**, що входить до системи органів Міністерства юстиції України. Відповідно до чинного законодавства Державною виконавчою службою підлягають виконання:

- 1) рішення, ухвалення і постанови судів по цивільних справах;
- 2) рішення, ухвалення і постанови по кримінальних справах в частині майнових стягнень;

- 3) вироки судів в частині позбавлення права займати визначені посади чи займатися визначеною діяльністю;
- 4) постанови судів в частині майнових стягнень по справах про адміністративні правопорушення;
- 5) мирові угоди, ствердження судів;
- 6) рішення, постанови господарських судів;
- 7) виконавчі написи нотаріусів;
- 8) рішення Конституційного Суду України у випадках, передбачених законом;
- 9) не оплачені в термін платіжні вимоги, акцептовані платником;
- 10) рішення третейських судів відповідно до закону України;
- 11) рішення комісій по трудовим суперечкам;
- 12) постанови, винесені органами, (посадовими особами), уповноваженими законом розглядати справи про адміністративні правопорушення;
- 13) рішення іноземних судів і арбітражем у передбачених законом випадках;
- 14) рішення державних органів, прийняття з питань володіння і користування культовими спорудженнями;
- 15) рішення Антимонопольного комітету України;
- 16) постанова державного виконавця про виконавчий збір і накладення штрафу;
- 17) рішення інших державних і недержавних органів, у випадках, передбачених законом.

До інших правоохоронних органів відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року відносяться; митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, рибоохорони, державної пенсійної охорони, працівники Антимонопольного комітету, а також інші охорони, що безпосередньо беруть участь у здійсненні правоохоронних функцій.

13.4. Адвокатура в Україні: основні задачі і функції.

У статті 59 Конституції України вказано, що для забезпечення права на захист від обвинувачення і надання правої допомоги під

час рішення справ у судах і інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Адвокатура є добровільним професійним суспільним об'єднанням, покликаним відповідно до Конституції України сприяти захисту прав, свобод і представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм юридичну допомогу.

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Службі безпеки, державного керування. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Адвокатом може бути громадянин України, що має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальності юриста чи помічника адвоката не менше ніж два роки, здав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво на право займатися адвокатською діяльністю і прийняв присягу адвоката України.

Адвокат має право на індивідуальну адвокатську діяльність, може відкрити своє адвокатське бюро, поєднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори і т.д., що діють відповідно до закону і статуту адвокатських об'єднань.

Адвокатські об'єднання діють на принципах добровільності, самоврядування, колегіальності і гласності. Реєстрація адвокатських об'єднань проводиться в Міністерстві юстиції України. Адвокатські об'єднання письмово повідомляють місцеві органи влади про свою реєстрацію, а адвокати – про одержання свідоцтва на право адвокатської діяльності.

Адвокати здійснюють такі види діяльності:

- дають консультації по юридичних питаннях, усні і письмові довідки по роз'ясненню законодавства;

- складають заяви, скарги й інші документи правового характеру;

- засвідчують копії документів по справах, що ведуть ці адвокати;

- здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами і юридичними особами;

- надають юридичну допомогу підприємствам, установам і організаціям;

- здійснюють правове забезпечення підприємницької і зовнішньо - економічної діяльності громадян і юридичних осіб;

- виконують свої обов'язки відповідно до кримінально – процесуального законодавства в процесі дізнання і попереднього слідства.

Адвокат може здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені Законом України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 року й інших законів.

У своїй професійній діяльності **адвокат має право:**

- представляти і захищати інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких відноситься рішення відповідних питань;

- збирати свідчення про факти, що можуть бути використані як докази в цивільних, господарських і кримінальних справах і в справах про адміністративні правопорушення;

- запитувати й одержувати документи чи їхні копії від підприємств, установ і організацій, а від громадян – з їхньої згоди;

- знайомитися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за виключення тих, таємниця яких охороняється законом;

- одержувати письмові висновки фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань;

- застосовувати науково – технічні засоби відповідно до чинного законодавства;

- бути присутнім під час розгляду його клопотань і скарг на засіданні колегіальних органів і давати відповідні пояснення по них.

Здійснюючи свої професійні обов'язки, адвокат зобов'язаний неухильно дотримуватися вимог законодавства, використовуючи всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб і не має право використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, і відмовитися від прийнятої на себе функції захисту підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного.

13.5. Нотаріат в Україні.

У системі правозахисних органів важливе місце посідає нотаріат — система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат», для надання їм юридичної вірогідності.

Предметом нотаріальної діяльності є посвідчення безспірних прав, безспірних фактів і вчинення інших дій, що впливає із повноважень нотаріальних органів і посадових осіб. Діяльність нотаріату спрямована на охорону та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, на запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного вчинення нотаріальних дій.

Джерелами нотаріального права є Конституція України, де закріплено теоретичні положення, які зумовлюють діяльність нотаріату, а також Закон України «Про нотаріат». Законом вперше було передбачено запровадження приватного нотаріату. Нотаріуси у своїй діяльності керуються також постановами й розпорядженнями Кабінету Міністрів України, наказами та інструкціями Міністерства юстиції.

Нотаріуси і службові особи, які виконують ці функції, діють згідно з чинним законодавством (ст. 7 Закону) та мають вимагати додержання законності всіма громадянами і юридичними особами, які звертаються до них з проханням виконати певну нотаріальну дію; відмовляти у виконанні дій, що суперечать закону; не приймати документи, які оформлені з порушеннями закону або містять відомості, що порочать честь і гідність громадян. Не менш важливим у діяльності нотаріату є додержання таємниці виконуваних нотаріальних дій. Саме тому довідки й документи нотаріальні контори і приватні нотаріуси видають лише тим громадянам, державним установам і організаціям, для яких або за дорученням посадових осіб, які виконують нотаріальні дії. Підставою для виконання нотаріальних дій є дійсні обставини, підтверджені необхідними й достатніми письмовими доказами (документами). Подані матеріали нотаріус оцінює з точки зору їх належності, допустимості й достовірності (ст. 4 Закону).

За вчинення нотаріальних дій нотаріуси справляють державне мито у розмірах, встановлених декретом Кабінету Міністрів України з наступними змінами та доповненнями.

Приватні нотаріуси за вчинення нотаріальних дій справляють плату, розмір якої встановлюється за домовленістю сторін (ст. 31 Закону). З доходу приватного нотаріуса справляється прибутковий податок за ставками, встановленими чинним законодавством.

Посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів України у населених пунктах, де немає державних нотаріусів, посадові особи можуть вчиняти певні нотаріальні дії.

У державних нотаріальних конторах вчиняються такі нотаріальні дії (ст. 34 Закону):

- 1) посвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення, шлюбні контракти та ін.);
- 2) вживаються заходи щодо охорони спадкового майна;
- 3) видаються свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видаються свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя;
- 5) видаються свідоцтва про придбання жилих будинків з прилюдних торгів;
- 6) видаються дублікати документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори;
- 7) накладається заборона відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- 8) засвідчується вірність копій документів і виписок з них;
- 9) засвідчується справжність підпису на документах;
- 10) засвідчується правильність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 11) посвідчується факт, що громадянин є живим.

Контрольні запитання до теми 13.

- 1. Поняття та принципи правосуддя.*
- 2. Характеристика судової системи України.*
- 3. Основні задачі прокуратури.*
- 4. Система правоохоронних органів та їх задачі.*

5. Повноваження державної виконавчої служби.
 6. Поняття адвокатури та види адвокатської діяльності.
 7. Повноваження державних нотаріальних контор.
- Література: 1, 2, 23, 24, 25, 28.

Тема 14. Вирішення господарських спорів.

14.1 Досудове врегулювання господарських спорів.

14.2. Вирішення господарських спорів.

14.3. Перегляд рішень, що не набули чинності.

14.1 Досудове врегулювання господарських спорів.

За загальним правилом, встановленим ч. 1 ст. 5 ГПК України, сторони застосовують заходи досудового врегулювання господарського спору у випадках, передбачених ГПК, а також за домовленістю між собою, якщо це обумовлено договором.

Досудове врегулювання господарських спорів — це сукупність заходів, що підлягають здійсненню підприємствами та організаціями, права яких порушені, для безпосереднього вирішення спорів, що виникли, з підприємствами та організаціями, які порушили майнові права та інтереси, до звернення з позовом до господарського суду.

Виходячи зі змісту чинного ГПК, можна виділити: загальний порядок досудового врегулювання господарських спорів (він регламентований нормами розділу II ГПК України — статті 5—11); спеціальний порядок досудового врегулювання господарських спорів (визначається нормами інших нормативно-правових актів), який застосовується щодо пред'явлення і розгляду претензій до органів транспорту та підприємств зв'язку.

Досудового врегулювання у відповідності до ст. 5 ГПК України потребують тільки ті господарські спори, що виникають із договору перевезення, договору про надання послуг зв'язку, а також договору, заснованого на державному замовленні (з цими спорам сторони можуть звертатися за захистом своїх законних інтересів у господарський суд лише після того, як контрагентові була направлена претензія, яку той або відхилив, або не дав на неї відповідь у термін, установлений чинним законодавством). В інших

випадках процедура досудового врегулювання відбувається за згодою сторін, у випадках коли це прямо передбачено умовами укладеного між ними договору.

Недотримання порядку досудового врегулювання спорів є підставою для повернення позовної заяви (ст. 63 ГПК).

Досудове врегулювання спору, що виник внаслідок порушення прав і законних інтересів підприємства, здійснюється шляхом пред'явлення підприємством-потерпілим письмової претензії до підприємства-порушника.

Установлені певні вимоги до змісту й форми претензії. Вона повинна бути викладена тільки в письмовій формі (ст. 6 ГПК).

Претензія підписується повноважною особою підприємства, організації або їхнім представником і надсилається адресатові рекомендованим (цінним) листом або вручається під розписку.

Законодавством установлені два види термінів розгляду претензій:

загальний (в місячний термін із дня її одержання);

спеціальний (претензії, пов'язані з якістю й комплектністю продукції (товарів), розглядаються протягом двох місяців).

Установлено відповідні вимоги до форми й змісту відповіді на претензію. Насамперед, це тільки письмова форма відповіді.

Якщо у відповіді про визнання претензії не повідомляється про перерахування визнаної суми, то її заявник через 20 днів після одержання відповіді має право пред'явити в банк розпорядження про списання в безперечному порядку визнаної боржником суми. До розпорядження додається відповідь боржника, а якщо в ній не зазначений розмір визнаної суми, то додається також копія претензії.

14.2. Вирішення господарських спорів.

Основним способом захисту порушених прав і законних інтересів громадян, підприємців і підприємств є *судовий захист*, здійснюваний від імені держави, який регламентується, насамперед, нормами Господарського процесуального кодексу України.

Звертання до суду за захистом □ право підприємства, підприємця і будь-яка угода про відмову від такого права є недійсною (ст. 2 ГПК). Можлива лише відмова підприємства-

позивача від уже заявленого позову, але це надалі позбавляє позивача права повторного звертання в суд із цими вимогами.

Правосуддя в господарських відносинах здійснюється господарськими судами. Відповідно до Закону України “Про господарські суди” систему спеціалізованих судових органів, що здійснюють правосуддя в господарських відносинах, складають Вищий господарський суд України, апеляційні господарські суди регіонів, а також місцеві господарські суди.

При цьому господарським судам підвідомчі справи:

про спори, що виникають при укладанні, зміні й розірванні господарських договорів □ переддоговірні спори;

про спори, що виникають при виконанні договорів;

про спори, що виникають на інших підставах (наприклад, про відшкодування збитків, заподіяних підприємству в результаті виконання вказівок державних або інших органів);

про визнання недійсними актів державних і інших органів на підставах, зазначених у законодавстві (наприклад, акта, що не відповідає компетенції органа або вимогам законодавства);

за заявами органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених до його компетенції;

про банкрутство.

Порядок розгляду справ і інші питання судової процедури визначаються Господарським процесуальним кодексом України.

При звертанні в господарський суд із позовом про захист своїх порушених прав підприємство або підприємець повинні сплатити державне мито.

Підприємства й підприємці (як позивачі, так і відповідачі) у господарському процесі користуються рівними процесуальними правами.

Підсумком судового вирішення будь-якого господарського спору є **судове рішення** □ владний акт, що пов'язує правову норму з конкретним юридичним фактом і поширює дію норми на даний факт, установлює права й обов'язки конкретних суб'єктів права.

У залежності від підстав суд виносить **рішення** (при вирішенні спору по суті), **постанови** (у справах про банкрутство □ постанова про визнання боржника банкрутом, постанови апеляційної й касаційної інстанції за результатами перегляду винесених судом

попередніх інстанцій рішень, ухвал, постанов) і ухвали (в інших випадках).

Рішення господарського суду набуває чинності після закінчення 10-денного терміну з дня його прийняття, а у випадку, якщо в судовому засіданні були оголошені тільки вступна й резолютивна частини рішення, воно набирає сили після закінчення 10-денного терміну з дня підписання рішення.

У випадку подачі апеляційної скарги або внесення прокурором апеляційного протесту рішення, якщо воно не скасоване, набуває чинності після розгляду справи апеляційною інстанцією.

Зміст і структура судового рішення повинні відповідати вимогам ст. 84 ГПК України. Судове рішення складається з вступної, описової, мотивувальної й резолютивної частин.

Надійний захист прав і інтересів суб'єктів господарювання, що охороняються забезпечує встановлений законодавством порядок перегляду судових рішень в апеляційному й касаційному порядку, у ході яких перевіряється законність і обґрунтованість прийнятих господарськими судами попередніх інстанцій рішень, ухвал і постанов.

14.3. Перегляд рішень, що не набули чинності.

Перегляд рішень, що не набули чинності, ухвал, постанов (у справах про банкрутство) у порядку апеляційного провадження здійснюють апеляційні господарські суди регіонів за апеляційними скаргами сторін у справі або апеляційними поданнями прокурора.

Апеляційна скарга або подання подається через місцевий господарський суд, що розглянув справу. Місцевий господарський суд у 5-денний термін направляє отриману апеляційну скаргу або подання разом із справою до апеляційного господарського суду (статті 91 і 92 ГПК).

Апеляційна скарга подається, а апеляційне подання вноситься протягом 10 днів із дня ухвалення рішення місцевим господарським судом, а у випадку якщо в судовому засіданні були оголошені тільки вступна й резолютивна частини рішення — із дня підписання рішення, оформленого у відповідності до ст. 84 ГПК України. Відновлення пропущеного процесуального терміну подачі

апеляційної скарги можливе протягом трьох місяців із дня ухвалення рішення місцевим господарським судом (ст. 93 ГПК).

Апеляційний господарський суд переглядає справу за правилами розгляду цих справ у першій інстанції з деякими обмеженнями (ст. 101 ГПК □ позбавлення права приймати додаткові докази, за винятком тих випадків, коли заявник обґрунтував неможливість їхньої подачі суду першої інстанції причинами, що не залежать від нього, неприйняття вимог, що не були предметом розгляду в суді першої інстанції).

Перегляд в апеляційному порядку рішень місцевих господарських судів здійснюється колеґіями в складі трьох суддів.

Апеляційна скарга (подання) на рішення місцевого господарського суду розглядається у 2-місячний термін з дня надходження справи разом з апеляційною скаргою (поданням) в апеляційну інстанцію. За підсумками розгляду апеляційної скарги (подання) апеляційний господарський суд приймає постанову, що набуває чинності з дня її прийняття.

Перегляд рішень місцевих судів, що набули чинності, й постанов апеляційних судів регіонів у порядку касаційного провадження здійснюється Вищим господарським судом України.

Касаційна скарга може бути подана протягом 1 місяця з дня набуття чинності закону рішення місцевого господарського суду або апеляційного господарського суду. У ній не допускаються посилання на недоведеність тих або інших обставин справи (ст.ст. 109 □ 111 ГПК).

У касаційній інстанції скарга (подання) розглядається за правилами розгляду справ у судах першої інстанції, за винятком процесуальних дій, пов'язаних зі встановленням обставин справи і їхнім доведенням. Касаційна інстанція на підставі установлених фактичних обставин справи перевіряє застосування судом першої або апеляційної інстанції норм матеріального й процесуального права.

Касаційна скарга (подання) розглядається у 2-місячний термін з дня надходження справи разом із касаційною скаргою (поданням) у Вищий господарський суд України.

За підсумками розгляду касаційної скарги (подання) суд приймає постанову, що набуває чинності з дня її прийняття.

Касаційній інстанції надане право скасування рішень або постанов попередніх інстанцій і передачі справи на новий розгляд у суд першої інстанції.

Перегляд постанови Вищого Господарського суду України, прийнятої за результатами перегляду рішення місцевого господарського суду, що набуло чинності, або постанови апеляційного господарського суду з ініціативи сторони або Генерального прокурора України, здійснюється Верховним Судом України.

Оскарження постанов Вищого господарського суду України у Верховний Суд України можливе з досить обмеженого кола найбільш вагомих підстав, ігнорування яких здатне дестабілізувати судову систему в цілому. Наприклад, застосування Вищим господарським судом нормативно-правового акта, що суперечить Конституції України; виявлення різного застосування Вищим господарським судом того самого положення закону або іншого нормативно-правового акта в аналогічних справах (ст. 111 ГПК).

Касаційна скарга або подання на постанову Вищого господарського суду можуть бути подані не пізніше 1 місяця з дня його прийняття, однак у випадку виникнення підстав для оскарження постанови Вищого господарського суду після закінчення встановленого терміну, незважаючи на закінчення цього терміну, Верховний Суд України зобов'язаний прийняти касаційну скаргу (подання) до свого провадження.

Тривалість провадження за касаційною скаргою на постанову Вищого господарського суду не може перевищувати 1 місяця.

За результатами розгляду касаційної скарги (подання) більшістю голосів суддів, що брали участь у перегляді постанови Вищого господарського суду, виноситься постанова Верховного Суду України. Вона є остаточною й оскарженню не підлягає.

Додатковою гарантією прав суб'єктів господарювання служить те, що рішення, ухвали, постанови господарського суду можуть бути переглянуті за ново виявленими обставинами.

Відповідно до ст. 112 ГПК господарський суд може переглянути прийняте ним рішення, що набуло чинності, за ново виявленими обставинами, які мають істотне значення для справи і не могли бути відомі заявникові (наприклад, подання експертом

неправильного висновку, що був покладений в основу судового рішення, неправильний переклад документів або пояснень учасників процесу; надання недостовірних або фальсифікованих документів).

Право ініціювання перегляду справи за ново виявленими обставинами надано стороні й прокуророві, які можуть протягом 2 місяців із дня встановлення цих обставин звернутися до суду, який виніс судові рішення, із заявою (поданням) про його перегляд.

Суд розглядає заяву (подання) про перегляд судового рішення (постанови, ухвали) протягом 1 місяця і за його результатами виносить: рішення □ у випадку зміни або скасування рішення; постанову □ у випадку зміни або скасування постанови; ухвалу □ у випадку зміни або скасування ухвали або залишення рішення, постанови, ухвали без змін.

Найважливішим елементом захисту прав підприємств і підприємців є ефективна робота правового механізму виконання судових рішень, у зв'язку з цим велике значення для всіх судів, у тому числі і господарських, має виконавче провадження □ завершальна стадія судового процесу. Документом, що видається господарським судом на виконання рішення, ухвали, постанови, є наказ суду, що видається або висилається стягувачеві після набуття судовим рішенням чинності. Наказ може бути пред'явлений до виконання не пізніше 3 місяців із дня ухвалення рішення, ухвали або постанови.

Основні положення про порядок виконання рішень господарських судів, ухвал і постанов регламентуються розділом XIV ГПК України (статті 115 — 122), а також Законом України “Про виконавче провадження”.

Господарські спори можуть розглядатися не тільки господарськими судами. Відповідно до діючого законодавства підприємства мають право передати підвідомчий господарським судам спор на вирішення до третейського суду.

Загального закону, що регулює діяльність третейських судів, в Україні немає. На сьогодні порядок вирішення господарських спорів третейськими судами України регулюється Положенням про третейський суд для розгляду господарських спорів між об'єднаннями, підприємствами, організаціями й установами,

затвердженим Держарбітражем Союзу РСР 30 грудня 1975 р. (зі змінами й доповненнями від 10 вересня 1987 р. і 28 червня 1991 р.).

Положенням встановлено, що сторона, що визнала за необхідне передати спір на вирішення до третейського суду, повідомляє про це іншій стороні рекомендованим листом і вказує особу або осіб, яких вона обрала третейськими суддями. При цьому повинна бути згода зазначених осіб на участь як третейських суддів. Інша сторона, одержавши таке повідомлення, у 10-денний термін повинна дати письмову згоду або направити заперечення. Третейський суд обирається в складі одного або іншої непарної кількості суддів.

При відмові від розгляду господарської суперечки в третейському суді або неотримання відповіді у встановлений термін спір передається на розгляд господарського суду з підсудності.

У третейському суді спір розглядається протягом місяця з дня надходження позовної заяви. Рішення третейського суду викладається в письмовій формі і підписується суддями.

Крім того, чинне законодавство України передбачає розгляд деяких категорій спорів в інших спеціально створених третейських судах (наприклад, Міжнародному комерційному арбітражі при Торгово-промисловій палаті України).

Контрольні запитання до теми 14:

1. Як проходить досудове врегулювання спорів, що виникли із договорів перевезення?

2. Які справи підвідомчі господарським судам?

3. Охарактеризувати поняття «апеляційна скарга».

4. Охарактеризувати перегляд постанови Вищого Господарського суду України.

Література: 1, 2, 23, 24, 25, 27, 35.

Тема 15. Розгляд цивільних , адміністративних, кримінальних справ.

15.1 Цивільне судочинство в Україні.

15.2. Поняття адміністративної відповідальності і її підстави.

15.3. Провадження в справах про адміністративні правопорушення.

15.4. Кримінальне судочинство в Україні.

15.1 Цивільне судочинство в Україні.

Цивільне судочинство визначає порядок розгляду справ по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових правовідносин, справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, і справ особливого виробництва. *Задачами цивільного судочинства* є охорона прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду і вирішенню цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством.

Цивільне судочинство здійснюється в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України, який вступив в дію з 1.01.2004 року. Згідно цього Кодексу всяка зацікавлена особа вправі в порядку, установленому законом, звернутися до суду за захистом порушеного права чи охороняемого законом інтересу.

Суд приступає до розгляду цивільної справи в наступних випадках:

- 1) за заявою особи, що звертається за захистом свого права;
- 2) за заявою прокурора;
- 3) за заявою органів державного керування, профспілок, підприємств, установ, організації, їхніх об'єднань, інших громадських організацій чи окремих громадян у випадках, коли за законом вони можуть звертатися до суду за захистом прав і інтересів інших осіб;
- 4) за заявою органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених законодавчими актами до їхньої компетенції.

Судам підвідомчі наступні цивільні справи:

- 1) справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних трудових правовідносин, якщо хоча б однієї зі сторін у суперечці є

громадянин, за винятком випадків, коли розв'язання таких суперечок віднесено законом до компетенції інших органів;

2) справи, що виникають з адміністративно-правових відносин, а саме: по скаргах на неточності в списках виборців і в списках громадян, що мають право брати участь у референдумі; по скаргах на рішення виборчих комісій; по заявах про дострокове припинення повноважень народного депутата України; по скаргах на дії органів і посадових осіб у зв'язку з положенням адміністративних стягнень; по скаргах громадян на рішення, дії чи бездіяльність державних органів, юридичних або посадових осіб у сфері управлінської діяльності; по заявах прокурора про визнання правового акту незаконним; про стягнення з громадян податкової недоїмки;

3) справи особливого провадження: про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним; про визнання громадянина безвісно відсутнім чи оголошення померлим; про встановлення неточності запису в актах цивільного стану; про встановлення фактів, що мають юридичне значення; про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника.

По справах позовного провадження до суду подаються позовні заяви; по справах, які виникають з адміністративно – правових відносин, і по справах особливого провадження – скарги і заяви. При об'єднанні декількох зв'язаних між собою вимог, з яких одні підвідомчі загальному суду, а інші – господарському суду, усі вимоги підлягають розгляду в загальному суді.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Ними можуть бути громадяни, підприємства, установи, організації, їхні об'єднання, громадські організації, що користаються правами юридичної особи.

Громадяни можуть вести свої справи в суді особисто чи через своїх представників. Особиста участь у справі громадянина не позбавляє його мати по цій справі представника. Справи юридичних осіб ведуть у суді їхні органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, або їхні представники.

Позови подаються до суду за місцем проживання відповідача. Позови до підприємств, інших організаціям, що користаються

правами юридичної особи, подаються за місцем їхнього органу керування.

Про кожне судове засідання чи окрему судову дію, зроблену поза засіданням, складається протокол.

Рішення суду повинне бути законним і обґрунтованим. Причому, суд обґрунтовує рішення лише на тих доказах, що використані в судовому засіданні. Доказами по цивільній справі є будь-як фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, інші обставини, що мають значення для правильного розв'язання справи.

Рішення складається з вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частини.

В вступній частині вказується час і місце складання рішення, найменування суду, склад суду, прізвище секретаря судового засідання, прізвище прокурора, що проймає участь у справі, найменування сторін і інших осіб, що беруть участь у справі.

Описова частина повинна містити в собі вказівки на вимоги позивача, заперечення відповідача і пояснення інших осіб, що беруть участь у справі.

У мотивувальній частині рішення повинні бути приведені обставини справи, встановлені судом, докази, на яких засновані висновки суду, доводи, по яких суд відхиляє ті або інші докази, а також закони, якими керувався суд.

Резолютивна частина рішення повинна містити в собі висновок суду про задоволення позову чи про відмовлення в позові цілком чи в його частини, указівку на розподіл судових витрат, термін і порядок оскарження рішення.

15.2. Поняття адміністративної відповідальності і її підстави.

Фактичною підставою для настання адміністративної відповідальності є вчинене правопорушення, що спричиняє адміністративне стягнення.

Згідно Кодексу України про адміністративні правопорушення, адміністративним правопорушенням (проступком) визнається посягаюча на державний чи суспільний порядок, суспільну

власність, права і свободи громадян на встановлений порядок керування протиправна (навмисна чи необережна) дія, за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Складом адміністративного правопорушення є передбачена нормами права сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, при наявності яких ті чи інші діяння можна кваліфікувати як адміністративне правопорушення. Воно містить в собі: об'єкт, суб'єкт, об'єктивну і суб'єктивну сторони.

Об'єктом адміністративного правопорушення є сукупність суспільних відносин, що охороняються адміністративним правом, а також регулюються нормами трудового, господарського, цивільного, земельного, фінансового права, за порушення яких накладаються адміністративні стягнення.

Суб'єктами адміністративних правопорушень виступають громадяни або посадові особи. Адміністративної відповідальності підлягають особи, яким на момент здійснення правопорушення виповнилося 16 років.

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення знаходить прояв у дії чи бездіяльності, які заборонені адміністративним правом. У багатьох випадках вона залежить від місця, часу, обставин і способу здійснення проступку, а також від причинного зв'язку між діянням і шкідливими наслідками від його здійснення.

Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення охоплює вину, мотив і ціль поведінки правопорушника.

І тільки при наявності складу адміністративного правопорушення особа, яка його вчинила, може бути притягнена до адміністративної відповідальності.

Під адміністративною відповідальністю розуміють застосування уповноваженим органом чи посадовою особою адміністративного стягнення до особи, яка вчинила правопорушення, що за своїм характером не тягне відповідно до діючого законодавства кримінальну відповідальність.

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, що скоїла адміністративне правопорушення, в дусі дотримання законів і інших нормативно-правових актів, поваги встановленого правопорядку, а також

попередження здійснення нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

За здійснення правопорушень до порушників можуть застосовуватися наступні *види адміністративних стягнень*:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) відплатне вилучення предмету, який став знаряддям здійснення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація предмету, який став знаряддям здійснення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, отриманих внаслідок здійснення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- 6) виправні роботи;
- 7) адміністративний арешт.

Крім того, законодавством України може бути передбачене адміністративне висилання за межі держави іноземних громадян і осіб без громадянства за проступки, що грубо порушують суспільний порядок.

Варто помітити, що відплатне вилучення і конфіскація предметів може застосовуватися в якості як основних, так і додаткових адміністративних стягнень. За одне адміністративне правопорушення може бути накладене основне або основне і додаткове стягнення.

Особливі міри впливу передбачені для неповнолітніх осіб.

Так за здійснення адміністративних правопорушень до облич у віці від 16 до 18 років можуть бути застосовані наступні заходи впливу:

- 1) зобов'язання привселюдно чи в іншій формі попросити вибачення в потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана чи суворі догани;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд педагогічному чи трудовому колективу з їхньої згоди, чи окремим громадянам, на їхнє прохання.

Наявність у системі адміністративних стягнень різних по характеру і ступеню ваги санкцій дає можливість враховувати суспільну небезпеку правопорушення й особистість правопорушника.

15.3. Провадження в справах про адміністративні правопорушення.

Задачами провадження в по справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, розгляд його в точній відповідності з законодавством, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин і умов, що сприяють здійсненню адміністративних правопорушень і їхнє попередження.

Система органів, що розглядають справи про адміністративні правопорушення, визначена Кодексом України про адміністративні правопорушення. До них відносяться:

адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських, селищних і сільських рад;

місцеві адміністративні суди;

уповноважені на те посадові особи органів внутрішніх справ, фінансових органів, органів державної контрольно-ревізійної служби України, органів Антимонопольного комітету й інші органи, уповноважені даним Кодексом.

Порушення справи про адміністративне правопорушення починається після здійснення адміністративного проступку, про що складається протокол, який є єдиною підставою для розгляду адміністративної справи.

В протоколі про адміністративне правопорушення вказуються: дата і місце його складання; посада, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особистість порушника; місце, час здійснення і сутність адміністративного правопорушення; нормативний акт, що передбачає відповідальність за дане правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, пояснення порушника; інші відомості, необхідні для розгляду справи. Протокол підписується особою, яка його склала, і особою, що скоїла адміністративне правопорушення, а також потерпілими і свідками, якщо вони є. У випадку відмовлення особи, що скоїла

правопорушення, від підпису в протоколі в ньому робиться запис про це.

При складанні протоколу порушнику роз'яснюються його права й обов'язки, про що робиться відмітка в протоколі. Протокол відсилається органу чи посадовій особі, які уповноважені розглядати справу про подібне правопорушення.

Якщо протокол неможливо скласти на місці здійснення правопорушення, працівник внутрішніх справ може доставити порушника в міліцію. У випадках, прямо передбачених чинним законодавством, з метою припинення правопорушення, коли вичерпані інші заходи впливу, встановлення особистості, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ допускаються: адміністративне затримання особи, особистий огляд і вилучення речей і документів.

Особа притягнута до адміністративної відповідальності має право: знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, представляти докази, заявляти клопотання; при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача; оскаржити постанову по справі.

Доказами по справі про адміністративне правопорушення є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган (посадова особа) встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, вина даної особи в його здійсненні й інших обставинах, що мають значення для правильного розв'язання справи. Ці дані встановлюються протоколом про адміністративне правопорушення, поясненнями особи, притягнутої до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта, речовими доказами, протоколом про вилучення речей і документів, а також іншими документами.

Справа про адміністративне порушення розглядається в присутності особи, притягнутої до адміністративної відповідальності. У відсутності цієї особи справа може бути розглянуто тільки в тих випадках, коли маються дані про своєчасне його повідомлення про місце і час розгляду справи і якщо від нього не надійшло клопотання про відкладення розгляду справи.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається за місцем скоєння його здійснення органом (посадовою особою), правомочним розглядати дану справу, у п'ятнадцатиденний термін із дня одержання протоколу. **Орган (посадова особа) при розгляді справи зобов'язаний з'ясувати:** чи було скоєне правопорушення, чи винна дане особа в його скоєнні, чи підлягає воно адміністративній відповідальності, чи є обставини, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність, заподіяний ним майновий збиток, а також з'ясувати інші обставини, що мають значення для правильного розв'язання справи.

Розглянувши справу про адміністративне правопорушення орган (посадова особа) виносить **постанову в справі**, яка повинна містити: найменування органа, який виніс постанову; данні про особу, у відношенні якої розглядалася справа; обставини, які були встановлені при розгляді справи; посилання на нормативний акт, що передбачає відповідальність за дані правопорушення, прийняте в справі рішення. По розглянутій справі може бути винесено одне з наступних постанов:

- 1) про застосування адміністративного стягнення;
- 2) про застосування заходів впливу;
- 3) про припинення справи.

Постанова оголошується негайно по закінченню розгляду справи. Копія постанови протягом трьох днів вручається чи висилається особі, у відношенні якої вона була винесена. Постанова в справі може бути оскаржена як особою, у відношенні якої вона була винесена, так і потерпілим. Скарга на постанову в справі про адміністративне правопорушення може бути подана протягом десяти днів із дня винесення постанови.

Постанова про винесення адміністративного стягнення обов'язково для виконання державними і суспільними органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами.

Контроль за правильним і своєчасним виконанням постанови про накладення адміністративного стягнення здійснюється органом (посадовою особою), який виніс постанову.

15.4. Кримінальне судочинство в Україні.

Кримінальне судочинство являє собою діяльність органів дізнання, слідства, прокуратури, суду по порушенню, розслідуванні і судовому розгляду кримінальних справ, а також за рішенням суддею питань, зв'язаних з виконанням вироку.

Задачами кримінального судочинства є охорона прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що приймають в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування Закону для того, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Порядок здійснення кримінального судочинства визначається Кримінально – процесуальним кодексом України, затвердженим 28 грудня 1960 року. **Кримінально-процесуальний кодекс** являє собою закріплену в законі модель діяльності органів попереднього слідства, дізнання, прокуратури і суду по реагуванню на будь-які заяви і повідомлення про злочини, встановленню об'єктивної істини, захисту прав, свобод і законних інтересів людини, відновленню справедливості, забезпеченню правильного застосування закону і правильного розв'язанню початого процесуального провадження.

Кримінальний процес починається з моменту появи приводу до порушення кримінальної справи (офіційної заяви чи повідомлення про злочин) і складається із шести основних і двох виключних стадій.

Основними стадіями кримінального процесу є:

- 1) Порушення кримінальної справи.
- 2) Попереднє розслідування.
- 3) Передача справи до суду.
- 4) Судовий процес.
- 5) Касаційне провадження.
- 6) Виконання вироку.

Виключними стадіями кримінального процесу є стадії в яких здійснюється перегляд справ, по яких вирок суду уже відбувся і набув законної сили (провадження в порядку нагляду; провадження за нових обставин).

Кримінальний процес варто відрізнити від оперативно-розшукової діяльності.

Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, що здійснюються уповноваженими на те суб'єктами відповідно до закону й інших нормативно-правових актів, з використанням оперативних і оперативно-технічних засобів, і спрямовані на вирішення задачі пошуку і фіксації даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп, розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб, іноземних держав і організацій, з метою припинення правопорушень в інтересах кримінального судочинства, а також одержання інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.

Тобто, основною задачею оперативно-розшукової діяльності є збір інформації для з'ясування намірів окремих осіб, запобігання і припинення злочинів. А кримінальний процес акцентує свою увагу на розкриття злочинів і здійснення правосуддя.

Притягнення до кримінальної відповідальності здійснюється в строго передбаченій процесуальній формі. Ніхто не може бути притягнутий в якості обвинувачуваного не інакше як на підставах і в порядку, встановленому законом.

Процесуальна форма – це відповідні змісту і принципам кримінального процесу, передбачені законом умови, послідовність і порядок діяльності учасників процесу, спосіб реалізації ними своїх прав, свобод і обов'язків, процедура здійснення окремих дій і прийняття рішень, а також засоби їхнього документування, покликані забезпечити виконання задач кримінального процесу. Процесуальна форма створює детально врегульований, строго обов'язковий, стабільний і правовий режим, що захищається державою, провадження по кримінальних справах, покликане забезпечити істину, свободу і справедливість.

Система процесуальних гарантій прав і свобод людини включає такі елементи:

- юридичне закріплення самих прав і свобод;
- неприпустимість звуження існуючих прав і свобод як по обсягу, так і по змісту;

роз'яснення учасникам процесу їхніх прав і порядку реалізації цих прав;

неприпустимість порушень цих прав з боку осіб, що ведуть процес;

сприяння з боку слідчого, прокурора, і суду в реалізації прав, свобод іншими учасниками процесу;

відновлення порушених законних прав і свобод людини.

Обвинувачуваний – це особа, по відношенню якої у встановленому законом порядку винесена постанова про притягнення її в якості обвинувачуваного. У відповідності зі статтею 11 «Загальної декларації прав людини», «Кожна людина, обвинувачувана в здійсненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її вина не буде встановлена в законному порядку шляхом гласного судового розгляду». Це право обвинувачуваного називається **презумпцією невинності**.

Окремі моменти судового провадження чітко регламентовані Кримінально-процесуальним кодексом України, а саме:

підстави і принципи кримінального провадження;

підсудність – категорії кримінальних справ, що мають право розглядати визначені види судів України;

статус учасників процесу (обвинувачуваного, підозрюваного, захисника, потерпілого, слідчого, прокурора, судді й ін.), їхні права й обов'язки;

предмет доказу, види і порядок надання доказів;

форми і порядок заповнення протоколів, що складаються в процесі провадження по кримінальній справі;

підстави і порядок порушення кримінальної справи;

повноваження органів дізнання і порядок його проведення;

підслідність кримінальних справ і порядок проведення попереднього слідства;

порядок притягнення в якості обвинувачуваного, і порядок одержання від нього показань;

порядок проведення й оформлення результатів допитів;

порядок призначення і проведення експертизи;

порядок проведення попереднього слідства й оформлення його результатів;

порядок здійснення прокурорського нагляду за органами дізнання і попереднього слідства;

порядок оскарження дій слідчого і прокурора;

процедура провадження в справі в суді першої інстанції;

процедура провадження по справах у касаційних і наглядових інстанціях;

порядок виконання вироку, рішення і постанови суду;

прийняття примусових заходів медичного характеру.

У такий спосіб чітка процесуальна регламентація кримінального судочинства сприяє реалізації ідеї правової держави в сфері правосуддя, виступає гарантією захисту прав і свобод людини.

Контрольні запитання до теми 15:

1. Хто має право звернення до суду за порушенням цивільних прав?

2. Які цивільні справи підвідомчі судам?

3. З яких частин складається рішення з цивільних справ?

4. Охарактеризувати склад адміністративного правопорушення.

5. Які існують міри адміністративного впливу для неповнолітніх?

6. Які дані зазначаються в протоколі про адміністративне правопорушення?

7. Що є доказами в справах про адміністративне правопорушення?

8. Визначити основні стадії кримінального процесу.

Література: 1, 24, 25, 26, 28, 31, 33, 34.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Правознавство. Навч. посібник / За ред. В. В. Копейчикова.– К.: Юрінком – Інтер, 2000. – 860 с.
2. Основы правоведения. Учебное пособие / Под ред. С. В. Кивалова, М. Ф. Орзика.– Одесса: АстроПринт, 2000. – 336 с.
3. Міжнародне право: основи теорії / За ред. В. Г. Буткевич, В. В. Мисик, О. В. Задорожній. – К.: Либідь, 2002.– 608 с.
4. Юридическая деонтология. Учебник / Под ред. А. М. Бандурка, А. Ф. Скакун. – Харьков: Изд. НУВС, 2002. – 360 с.
5. Финансовое право Украины. Учебное пособие. Алисов Е. А.– Харьков: Эспада, 2000. – 360 с.
6. Банковское право. Учебное пособие. Костюченко О. А. – К.: А. С. К., 2001. – 230 с.
7. Налоговое право. Кучерявенко Н. П. – Харьков: Консум, 2001.– 360 с.
8. Аграрне право України / За ред. В. М. Гайворонський, В. П. Душман, В. М. Корнієнко та ін. – Харків: Право, 2003.– 240 с.
9. Право социального обеспечения в Украине. Учебник. Сирота И. М. – Харьков: Одиссей, 2003. – 384 с.
10. Трудове право України. Підручник / За ред. Н. Б. Болотіної, Г. І. Чапишевої.– К.: ТОВ “Знання”, 2001. – 340 с.
11. Финансовое право. Учебник / Под ред. Акад. И. Н. Пахомова.– Х.: Одиссей, 2003. – 380 с.
12. Конспект лекцій по трудовому праву України. Учебное пособие для высших учебных заведений. Венедиктов В.С. – Харьков: Консум, 1998. – 338 с.
13. Трудове право: в вопросах и ответах. Учеб.-справ. Пособие. Гончарова Г. С., Жернаков В. В., Прилипко С. Н. – Х.: Одиссей, 2000. – 728 с.
14. Трудове право України. Курс лекцій. Карпенко Д. О. – К.: МАУП, 1999. – 212 с.
15. Трудове право України. Підручник. Видання друге, стереотипне. Прокопенко В. І. – Харків: Консул, 2000. – 389 с.
16. Научно - практический комментарий к законодательству Украины о труде. Стычинский Б. С., Зуб И. В., Ротань В. Г. — К.; Севастополь: Институт юридических исследований, 2001. — 1024 с.

17. Трудовое право. Учебник. Сыроватская Л. А. – М.: Высшая школа, 1995. – 256 с.
18. Ответственность за нарушение трудового законодательства. Сыроватская Л. А. – М.: Юридическая литература, 1990. – 176 с.
19. Трудове право України. Курс лекцій / Під. ред. П. Д. Пилипенка. – Львів: Вільна Україна, 1996. – 184 с.
20. Трудове право України. Підручник / За ред. Болотіної Н. Б., Чанишевої Г. І. – Київ.: Знання, 2000. – 356 с.
21. Розгляд судами справ у спорах, що виникають з трудових правовідносин (окремі питання). Чанишева Г. І., Фадєєнко А. Ф. // Право України. – 1998. – № 8. – С. 58 – 63.
22. Розгляд колективних трудових спорів (конфліктів). Яресько А. // Право України, 1998. – № 8. – С. 101.
23. Хозяйственное судопроизводство Украины. Учебное пособие. Васильев С. В. – Харьков: Эспада, 2002. – 120 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

24. Конституція України – Харків: Одиссей, 2003.– 56 с.
25. Закон Украины "О судопроизводстве Украины". Уголовная юстиция: сборник нормативных актов. – Харьков: Одиссей, 2003.– С. 8
26. Гражданский кодекс Украины: Комментарий.– Харьков: Одиссей, 2004. – 832 с.
27. Хозяйственный кодекс Украины. – Харьков: Одиссей, 2004.– 232 с.
28. Гражданский процессуальный кодекс Украины.– Харьков: Одиссей, 2004.– 224 с.
29. Земельный кодекс Украины – Харьков: Одиссей, 2001.– 137 с.
30. Кодекс законов о труде Украины: научно-практический комментарий. – Харьков: Одиссей, 2003.– 864 с.
31. Кодекс Украины об административных правонарушениях. Научно - практический комментарий. – Харьков: Одиссей, 2003. – 880 с.

32. Семейный кодекс Украины. – Харьков: Одиссей, 2004.– 110 с.

33. Уголовный кодекс Украины. Комментарий. – Харьков: Одиссей, 2002.– 960 с.

34. Научно - практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Украины.– Харьков: Арсис, 2002.– 576 с.

35. Господарський процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. – Харків: Консум, 2004.– 320 с.